

ספר ירושלים

בימי הבית השני
332 לפסה"נ – 70 לסה"נ

כרך ב: התרבות החומרית

העורכים: ישעיהו גפני • רוני רייך • יהושע שוורץ

הוצאת יד יצחק בן-צבי • ירושלים

פרק תשעה-עשר סביבות ירושלים בתקופת בית שני

אייל ברוך

תקופת הבית השני נמשכת פרק זמן ארוך של כ-600 שנים והיא כוללת בתוכה את התקופה הפרסית (538/9-322 לפסה"נ), ההלניסטית (332-37 לפסה"נ) והתקופה הרומית הקדומה (37 לפסה"נ - 70 לסה"נ). ירושלים הייתה עיר מרכזית וחשובה ביהודה בתקופת הבית השני, אולם עם כל חשיבותה, ההיסטוריה של יישוב בודד אינה מצויה בחלל ריק אלא קשורה ביישובים הקרובים אליו. לכן, כדי לקבל תמונה שלמה על ירושלים במהלך ימי הבית השני, שומה עלינו לבדוק גם את סביבות העיר ירושלים. במאמר זה אני סוקר את סביבות ירושלים ובוחר את תפרוסת היישובים ודפוסי ההתיישבות באזור ירושלים במהלך תקופה ארוכה זו.

המידע המובא כאן מבוסס בעיקר על הממצא הארכיאולוגי, הכולל חפירות ארכיאולוגיות שנערכו עד השנים האחרונות, ברובן חפירות הצלה, שבוצעו בשל פעולות הפיתוח המואצות שנעשו בירושלים ובסביבתה. ועל סקרים ארכיאולוגיים: סקר ירושלים שנערך בראשותו של עמוס קלונר,¹ וסקר בנימין, הכולל בין השאר את האזורים הצפון-מערבי והצפון-מזרחי של ירושלים.² כידוע יש לנהוג זהירות במידע המופק מסקרים, למשל מסקרי אתרים רב-תקופתיים, שקשה לאמוד בהם את גודל היישוב ולא תמיד אפשר להכריע מהו סוג היישוב: עונתי, בית חווה או כפר. באתרים רב-תקופתיים יש גם קושי בתיארוך של מתקנים חקלאיים או טרסות חקלאיות. למרות בעיות מתודיות אלה יכול שימוש מושכל בנתונים ללמדנו על דפוסי היישוב, וכאשר מדובר בירושלים – על מגמות ושינויים שחלו בה ובסביבתה בימי הבית השני: בתקופה הפרסית, בתקופה ההלניסטית ובתקופה הרומית הקדומה.

תפרוסת היישובים באזור ירושלים

הגדרת 'סביבות ירושלים'

קלונר ובוועז זיסו ציינו במחקרם על עיר הקברים, הנקרפוליס של ירושלים בתקופת בית שני, שהריכוז העיקרי של הקברים יוצר טבעת היקפית מסביב לעיר ששוליה מגיעים עד 3.5 קילומטרים מהעיר, ובתחום זה מרוכזות למעלה מ-900 מערות קבורה. נוסף עליהן מוכרות

1 קלונר, סקר דרומי; הנ"ל, סקר צפוני-מזרחי; הנ"ל, סקר צפוני-מערבי.

2 מגן ופינקלשטיין, סקר בנימין.

עוד למעלה ממאה מערות קבורה בטווח של 3.5 עד 5 קילומטרים מהעיר, המצויות ברצועת היישובים המקיפה את ירושלים.³ מערות הקבורה הן שמסמנות אפוא למעשה את תחומה של העיר ירושלים ואת שטחה החקלאי בסוף ימי הבית השני. מסיבה זו סקרתי את היישובים באזור ירושלים עד מרחק של כ-10 קילומטרים, שהם 5-6 קילומטרים מחוץ לנקרופוליס של העיר, כדי לעמוד על אופי היישוב בפריפריה של העיר ירושלים.⁴

הקשר בין העיר לפריפריה (hinterland) תופס מקום נכבד במחקר המודרני וחוקרים רבים דנים בו.⁵ יחסי הגומלין בין העיר לפריפריה נקבעים בעיקר לפי מעמד העיר. עיר או מרכז אזורי מתקיימים רק בזכות קשריהם עם יישובים בדרגה נמוכה יותר. הכפר תלוי בעיר או במרכז האזורי, והעיר או המרכז האזורי זקוקים לשליטה על האזור הכפרי.

ירושלים הייתה עיר מרכזית וחשובה ביהודה בתקופת הבית השני וגודלה ותחום התפרסותה במהלך תקופה זו השפיעו על אופי היישוב בפריפריה. עם זאת יש לזכור שהעיר סיפקה תנאים אובייקטיביים לקיומו של רובד לא-יצרני גדול יותר מבערים אחרות בשל קיומו של בית מקדש בה. בית המקדש שימש מרכז צריכה לתוצרת חקלאית והיה צרכן קבוע של בהמות לקרבן ושל מוצרים לנסכים ולמנחות. הוא משך אל העיר אוכלוסייה שעסקה בפולחן במקדש, ועולי רגל רבים פקדו את העיר בשלוש הרגלים. שני רכיבי האוכלוסייה שהוזכרו נזקקו לשירותים נוספים והגבירו את תלותה של העיר בפריפריה.

התקופה הפרסית

התקופה הפרסית מציינת את פתיחתה של תקופת הבית השני והיא נמשכה פרק זמן ארוך של כמאתיים שנה. מבחינה מנהלית השתייכו העיר ירושלים והפריפריה למדינת יהודה.⁶ מן הממצא הארכיאולוגי עולה שהתקופה הפרסית מתאפיינת בירידה חדה במספר היישובים בהשוואה לתקופת הברזל ב.⁷ מעיון במפת תפרוסת היישובים בתקופה הפרסית עולה שהיו קיימים שלושים אתרים באזור ירושלים. רצועת היישובים הראשונה נמצאת ברדיוס של שניים-שלושה קילומטרים

3 קלוניר וזיסו, עיר הקברים, עמ' 1.

4 למעט האזור שנמצא ממזרח לירושלים וזאת כיוון ששררו בו תנאים אקלימיים שונים לחלוטין מאלה ששררו באזורים האחרים, והדבר השפיע על תפרוסת היישובים ממזרח לעיר.

5 הופקינס, סביבות העיר; ויטקר, צריכה עירונית; ריץ' וואלאס-הרדיל, עיר וכפר; מורלי, מטרופולין ועורף, עמ' 13-32.

6 על גבולותיה של מדינת יהודה ראו ליפשיץ, בין חורבן להתחדשות, עמ' 180-210. על המערכת המנהלית בראי חותמות 'יהוד' ראו ליפשיץ וונדרהופט, חותמת יהוד.

7 הנתונים המוצגים להלן מבוססים על סקר ירושלים, על סקר בנימין ועל חפירות ארכיאולוגיות. בסקר ירושלים נמנים 185 אתרים מתקופת ברזל ב לעומת 17 בלבד מהתקופה הפרסית. ראו קלוניר, סקר צפוני-מערבי, עמ' 17. רשימת האתרים בסקר ירושלים כוללת גם מערות קבורה ולא רק יישובים ולכן אין ללמוד ממנו על היחס בין מספר היישובים בתקופה אחת למספרם בתקופה אחרת. אך גם אם נתייחס רק ליישובים עדיין נוכל להצביע על ירידה חדה במספרם.

מהעיר ואין עדויות ליישובים הסמוכים יותר לעיר.⁸ מרבית היישובים נמצאים צפונית, צפונית-מזרחית וצפונית-מערבית לעיר, והם למעשה רצועת היישובים הדרומית של גוש ההתיישבות באזור בנימין. סקר בנימין מלמד שבמעבר מתקופת הברזל לתקופה הפרסית הייתה באזורים אלה הידלדלות משמעותית של היישובים ורק מעטים המשיכו להתקיים בתקופה הפרסית.⁹ הירידה הדרסטית בולטת במיוחד בשאר האזורים שממזרח, ממערב ומדרום לעיר. אין ספק שבתקופה הפרסית חל משבר חמור בהתיישבות בירושלים ובסביבתה,¹⁰ למעט באזור בנימין, שאולי נפגע פחות עם הכיבוש הבבלי, וכבר עמדו על תופעה זו במחקרים קודמים.¹¹ תפרוסת היישובים בתקופה הפרסית באזור ירושלים הייתה אפוא מצומצמת במידה ניכרת בהשוואה לתקופת הברזל ב,¹² אולם תופעה זו הובחנה גם באזורים אחרים ביהודה.¹³

שאלה שיש לתת עליה את הדעת היא אם היישובים בתקופה הפרסית הם המשך ליישובים של תקופת הברזל או יישובים חדשים. לתשובה לשאלה זו יש חשיבות רבה בהבנת התהליכים ההתיישבותיים שהתחוללו באזור ירושלים בתקופה הפרסית, שכן אם היישובים הללו הם המשך ליישובים בתקופת הברזל ב אפשר אכן להצביע על הצטמצמות חדה של ההתיישבות, אולם אם אלה יישובים חדשים, שהוקמו בתקופה הפרסית, הרי שמדובר בשבר יישובי חריף שגרם להתמוטטות מערך היישובים הקודם ולהקמתו של מערך יישובים חדש, אך מצומצם בהיקפו. קלונר מציין שהממצאים בסקר ירושלים מן התקופה הפרסית הם מן המאות החמישית-רביעית לפסה"נ, וקרוב לוודאי שלא מן המאה השישית לפסה"נ, כלומר יישובים חדשים. עם זאת הוא מציין שירושלים ובסביבתה לא ננטשו לחלוטין לפרק זמן כה ארוך.¹⁴

8 בתקופה הפרסית אין כמובן משמעות לרדיוס של ארבעה קילומטרים המציין פחות או יותר את תחום הנקרופוליס של ירושלים בסוף התקופה ההלניסטית ובעיקר בתקופה הרומית הקדומה, אך הוא צוין במפה לשם ההשוואה עם תקופות אלה.

9 מגן ופינקלשטיין, סקר בנימין, עמ' 26-27, 138, 346, 450-453; מגן, ארץ בנימין.

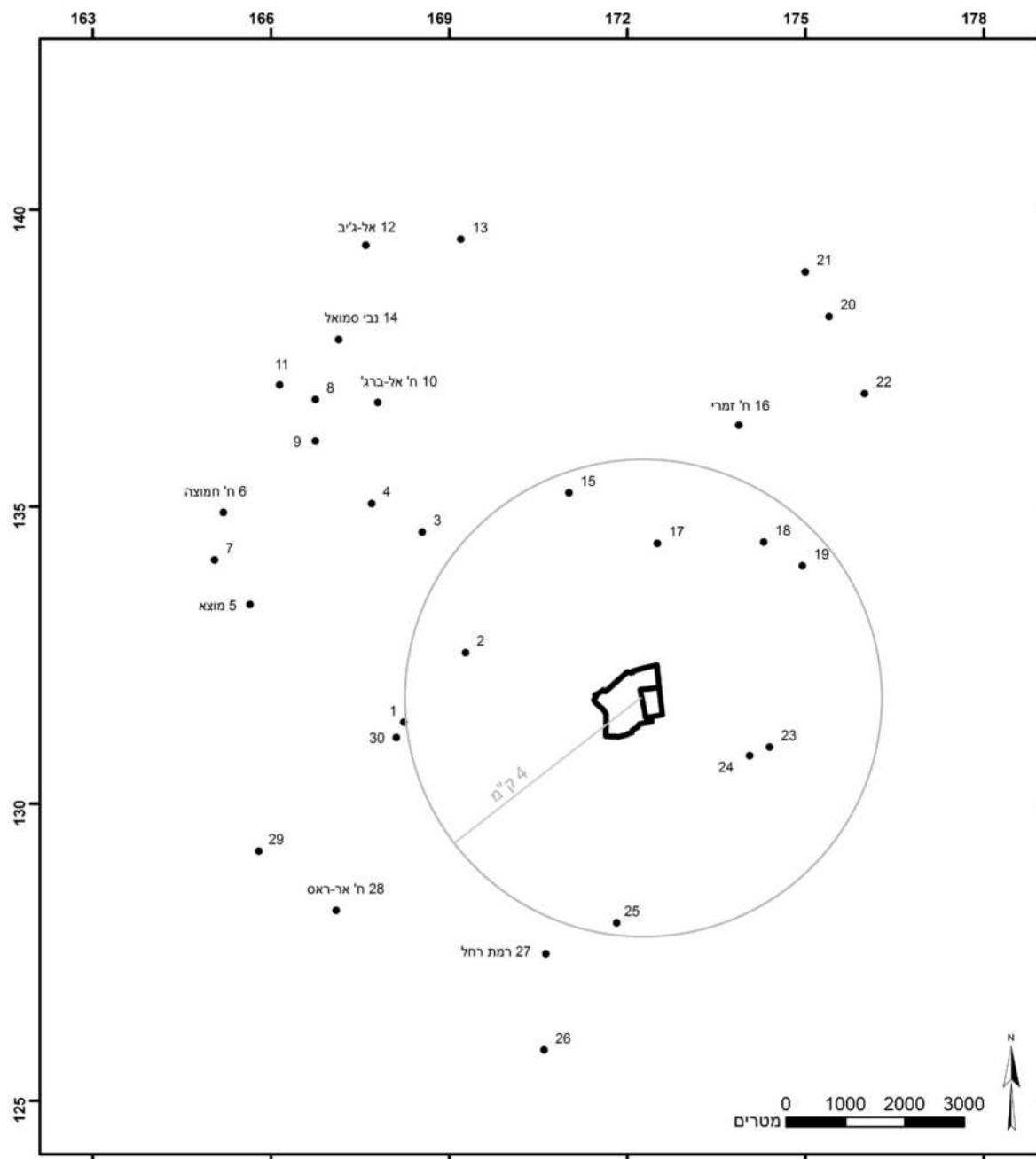
10 ליפשיץ, בין חורבן להתחדשות עמ' 245-254; פאוסט, יהודה בתקופה הנאו-בבלית, עמ' 33-48.

11 הראשון שעמד על כך היה אברהם מלמט. ראו למשל מלמט, מלחמותיה האחרונות, עמ' 308-310; מגן, ארץ בנימין. פרשנויות לתופעה ראו ליפשיץ, בין חורבן להתחדשות עמ' 272-283; הנ"ל, אזור בנימין; לגישה ביקורתית יותר ראו פאוסט, יהודה בתקופה הנאו-בבלית, עמ' 209-231.

12 על תפרוסת היישוב ואופי היישובים בתקופת הברזל ב ראו פייג, סביבות ירושלים.

13 פאוסט, יהודה בתקופה הנאו-בבלית, עמ' 33-48.

14 קלונר, סקר צפון-מערבי, עמ' 25.

מפה 1: תפרוסת היישובים בפריפריה של ירושלים בתקופה הפרסית

אתרים מהתקופה הפרסית:

מס' האתר	שם האתר	מקור	מס' האתר	שם האתר	מקור
1	בית הכרם, רח' הסתת	ביליג, ירושלים בית הכרם	16	ח' זמרי	ס"י 92, 102
2	בניני האומה	בארי ולוי, ייצור קרמיקה בירושלים, עמ' 11; 14	17	גבעת שפירא	ס"י 196, 102
3	עמק ארזים, ליד ליפתא	ר' אבנר, ירושלים, כביש 9, חדשות ארכיאולוגיות (להלן: ח"א) 119	18	ואדי סלים	ס"י 215, 102
4	חורבה (עלונה)	ש' וקסלר-בדולח, 'עלונה', ח"א קז, עמ' 99-96	19	ח' הראבת עודה	ס"ב 448
5	קולוניה	מגן ופינקלשטיין, סקר בנימין (להלן: ס"ב) 291	20	חזמא	ס"ב 480
6	ח' המוצה	ס"ב 293	21	צפונית לחזמא	ס"ב 481
7	חורבה	ס"ב 294	22	ח' עלמית	ס"ב 496
8	חורבה	ס"ב 304	23	אל עזריה	ס"ב 436
9	חורבה	ס"ב 305	24	אבו דיס	רגב ושפירא, מערת חווה
10	ח' אל ברג' (הכניסה הצפונית של רמות)	ס"ב 311; קלונר, סקר צפוני-מערבי (להלן: ס"י 101), 3	25	תלפיות	ויטו, מטבעה מהמאה הראשונה
11	ח' אבו לימון	ס"ב 306	26	הר חומה	ג' סולימני, ירושלים הר חומה, ח"א 124
12	אל-ג'יב	ס"ב 315	27	רמת רחל	קלונר, סקר דרומי (להלן: ס"י 106), 95
13	ח' אל בלוט אל-ח'לץ	ס"ב 321	28	ח' א-ראס	ס"י 39, 105
14	א-נבי צמוויל	מגן ודדון, א-נבי צמוויל	29	קרית מנחם	ס"י 4, 105
15	א-ראס	קלונר, סקר צפוני-מזרחי (להלן: ס"י 102), 114	30	רמת בית הכרם	דוידוביץ ואחרים, חפירות הצלה, עמ' 63-65; 86-88

אברהם פאוסט מציע דגם ארכיאולוגי לבדיקת ההמשכיות היישובית המתבסס על ההבדל בין אתרים עירוניים לאתרים כפריים.¹⁵ אתרים עירוניים ומרכזיים ממוקמים בדרך כלל במקומות נוחים להתיישבות, ולפיכך מובן שההתיישבות בהם תימשך פרקי זמן ארוכים. גם אם העיר נהרסה או ננטשה בתקופה מסוימת, ולאחר פער יישובי מסוים התחדש היישוב באזור, גבוה הסיכוי שהמתיישבים החדשים יתיישבו באותה מקום בשל סגולותיו. במקרה שלפנינו אם נגלה

15 פאוסט, יהודה בתקופה הנאו-בבלית, עמ' 34-38.

ישוב גדול משלהי תקופת הברזל ועל גביו יישוב מרכזי מהתקופה הפרסית, אין הדבר מלמד בהכרח על המשכיות. ייתכן שהיה במקום פער יישובי, והתושבים חזרו אליו בשל סגולותיו. לעומת זאת אתרים כפריים ממוקמים ברחבי השטחים החקלאיים, בדרך כלל באופן אקראי, פעם על גבעה זו ופעם על אחרת. אתר כפרי משלהי תקופת הברזל שעליו יישוב כפרי מן התקופה הפרסית עשוי ללמד על המשכיות מכיוון שאם האתר מתקופת הברזל היה ננטש, מרבית הסיכויים שהמתיישבים החדשים היו בוחרים בנקודה אחרת להתיישבות.

בכמה אתרים רב-תקופתיים כגון רמת רחל,¹⁶ האתר בבנייני האומה¹⁷ או חורבת זמרי,¹⁸ קיימת שכבה של התקופה הפרסית, אולם כאמור הדבר אינו מעיד בהכרח שהיה רצף התיישבותי אלא שאתרים אלה נבחרו בגלל חשיבותם ולכן חזרו ושימשו את המתיישבים בתקופה הפרסית. לדעת חיים גולדפוס ובני ארובס ייתכן שהאתר בבנייני האומה נבנה כמצודה בשלהי תקופת הברזל כחלק ממערך של מצודות שהקיפו את ירושלים ובהן תל אל פול בצפון ורמת רחל בדרום.¹⁹ לעומת זאת מבדיקת 22 אתרים כפריים מתקופת הברזל ב באזור ירושלים שבהם נערכו חפירות ארכיאולוגיות עולה שרק בשלושה מהם התגלו שרידים העשויים להצביע על המשכיות היישוב בתקופה הפרסית.²⁰ אתר נוסף שאפשר להבחין בו ברצף התיישבותי בין תקופת הברזל לתקופה הפרסית נחשף לא מזמן באל-עזריה/אבו דיס, מזרחית לירושלים (מפה 1, אתר 24). נחשפה בו מערה שכללה בית בד ושהייתה בשימוש מתקופת הברזל, המאות השמינית והשביעית לפסה"נ, ועד למאה הראשונה לסה"נ. מכלול כלי החרס מהתקופה הפרסית כולל קנקנים, פכים, פכיות, סירי בישול וקרטרים. מערה זו שייכת ככל הנראה לבית חווה, אתר שלא שרד בגלל בנייה נמרצת באזור. האתר לא ננטש בתקופה הפרסית והוא המשיך להתקיים גם בתקופה ההלניסטית ובתקופה הרומית הקדומה, עד לנטישתו סביב זמן חורבן בית שני בשנת 70 לסה"נ.²¹ דומה שמרבית האתרים מתקופת הברזל ננטשו בין תקופת הברזל לתקופה הפרסית, וכשהיישובים

16 'רמת רחל', שטרן, האנציקלופדיה לחפירות, ד, עמ' 1479-1484. על החפירות החדשות ברמת רחל ראו ליפשיץ ואחרים, ארמון וכפר.

17 ארובס וגולדפוס, אתר בנייני האומה, עמ' 14; בארי ולוי, ייצור קרמיקה בירושלים, עמ' 14.

18 בתקופה הפרסית נבנתה שם מצודה, ואין מדובר ביישוב רגיל. ראו נדלמן, ירושלים פסגת זאב, עמ' 49-51.

19 ארובס וגולדפוס, אתר בנייני האומה.

20 פאוסט (יהודה בתקופה הנאו-בבלית עמ' 45) מציין שלושה אתרים: חורבת עלונה (מפה 1, אתר 4), ראו שם, עמ' 42; וקסלר-בדולח, עלונה. חורבת א-ראס (מנחת) (מפה 1, אתר 28), ראו זהבי, ירושלים מנחת; גדות, היישוב הכפרי. בית הכרם (מפה 1, אתר 30), ראו דוידוביץ ואחרים, חפירות הצלה, עמ' 63-65, 82, 86-88. ייתכן שיש להוסיף עוד אתר, גם הוא בשכונת בית הכרם (מפה 1, אתר 1) הנמצא בסמוך, ולא ברור הקשר ביניהם. ראו ביליג, ירושלים בית הכרם, מהדורת אינטרנט. מכל מקום אפשר לראות שבאזור זה היה רצף התיישבותי מתקופת הברזל לתקופה הפרסית. ברוג'ס גנים יש גם ממצא מתקופת הברזל ב, ומהתקופה הפרסית הממצא הקרמי העיקרי הוא קנקנים, אך ככל הנראה זה לא היה יישוב אלא מקום פעילות לעיבוד התוצרת החקלאית. ראו גרינברג וצינמון, חפירות ברוג'ס גנים; הנ"ל, ידיות קנקנים.

21 רגב ושפירא, מערת חווה. קשה לקבוע מה היה השימוש במערה בתקופה הפרסית שכן הממצאים מתוארכים מהמאה השביעית לפסה"נ ועד למאה הראשונה לסה"נ, ולכן קשה לתארך חלק מן המתקנים במערה כגון בית הבד וכלי כתישה. חלק מהמתקנים, למשל קולומבריום ומקווה טוהרה, מאפיינים את התקופות ההלניסטית והרומית הקדומה.

הכפריים חודשו מאוחר יותר, בתקופה הפרסית, רובם בחרו להם מקומות אחרים. הסקרים והחפירות הארכיאולוגיות מלמדים על שבר יישובי חריף באזור ירושלים במעבר מתקופת הברזל לתקופה הפרסית.

בשנים האחרונות נערכו מחקרים רבים העוסקים במצב היישובי ביהודה במעבר בין תקופת הברזל לתקופה הפרסית, קרי בתקופה הבבלית. החוקרים חלוקים בעניין היקפם של החורבן וההרס שנגרמו ליישובים ביהודה בעקבות הכיבוש הבבלי. חלקם טוענים שלא הייתה ירידה יישובית ניכרת ביהודה לאחר חורבן בית ראשון, ושרוב תושביה המשיכו להתגורר במקום גם אחרי.²² דומה שהחפירות הארכיאולוגיות והסקרים הארכיאולוגיים מאזור ירושלים מציבים בפנינו תמונה ברורה מאוד: ירידה חדה במספר היישובים במגזר העירוני ובמגזר הכפרי כאחד. תמונה זו מקבלת משנה תוקף כשאנו משווים אותה לתקופת הברזל ב מחד גיסא ולתקופה ההלניסטית מאידך גיסא.

התקופה ההלניסטית

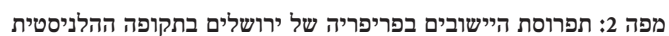
ההתאוששות מן המשבר היישובי שאפיין את התקופה הפרסית החלה בתקופה ההלניסטית, ואנו מוצאים גידול משמעותי במספר היישובים באזור ירושלים.²³ מרבית היישובים מן התקופה הפרסית ממשיכים להתקיים גם בתקופה ההלניסטית, למעט שישה (מפה 1, אתרים 17, 19, 21, 25, 26, 30).²⁴

בפריפריה של ירושלים נמנו 88 אתרים מן התקופה ההלניסטית, כלומר גידול של פי שלושה בהשוואה לתקופה הפרסית. רצועת היישובים הראשונה היא ברדיוס של שניים-שלושה קילומטרים מהעיר כפי שהייתה בתקופה הפרסית. הגידול הרב ביותר במספר האתרים נמצא צפונית לעיר ודרומית-מערבית לה. מעיון במפת תפרוסת היישובים בתקופה זו ניכרת המגמה של עיבוי האזורים המיושבים. רוב האתרים החדשים נוספו באזורים שהיו מיושבים בדלילות בתקופה הפרסית, ככל הנראה בגלל גידול טבעי של היישובים הקיימים. כשמלאי הקרקעות בקרבם לא יכול עוד לספק את צורכי האוכלוסייה הגדלה היה דחף להרחיבו, והיישובים החדשים נבנו אפוא סמוך לאזורים החקלאיים החדשים. סימוכים להסבר זה אפשר למצוא באופי היישובים החדשים, שהיו קטנים ברובם ושימשו חוות חקלאיות.

22 קרול, הארץ הריקה; ברסטד, הארץ הריקה.

23 בדומה למצב ביהודה בכלל, וראו פאוסט, יהודה בתקופה הנאו-בבלית, עמ' 119-147.

24 האתר בבית הכרם (מפה 1, אתר 30) מתוארך לשלהי תקופת הברזל ולתקופה הפרסית, ויתכן שגם לתקופה ההלניסטית הקדומה. ראו דוידוביץ ואחרים, חפירות הצלה.

אתרים מהתקופה ההלניסטית:

מס' האתר	שם האתר	מקור	מס' האתר	שם האתר	מקור
1	יער רמות	דוידוביץ ואחרים, חפירות הצלה, עמ' 43, אתרים: 26, 29, 32	26	ח' אבו לימון	ס"ב 306
2	מעלה רומאים	ס"י 101, 56	27	ח' אל-עלונה	ס"ב 309
3	עמק ארזים, ליד ליפתא	ר' אבנר, ירושלים, כביש 9, ח"א 119	28	א-נבי צמוויל	מגן ודדון, א-נבי צמוויל
4	רמת פולין	ס"י 101, 4	29	אל-ג'יב	ס"ב 315
5	רמת פולין	ס"י 101, 6	30	ביר נבלא	ס"ב 318
6	רמת פולין	ס"י 101, 8	31	ח' אל-ביר	ס"ב 319
7	רמת פולין	ס"י 101, 9	32	ח' אל בלוט אל-ח'לץ	ס"ב 321
8	רמת פולין	ס"י 101, 10	33	ח' עיד	ס"ב 160
9	ח' אל ברג' (כניסה הצפונית של רמות)	ס"ב 311; ס"י 101, 3	34	ח' ביר אל-ביר	ס"ב 161
10	רמת פולין	ס"י 101, 12	35	שעב סיג'	ס"ב 162
11	נחל שורק	ס"י 101, 20	36	ג'דירה	ס"ב 163
12	נחל שורק	ס"י 101, 22	37	רפת	ס"ב 165
13	ח' תליליה	ס"י 101, 36	38	ח' ארהא	ס"י 102, 8
14	קלנדיה	מגן, קלנדיה	39	תל אל פול	ס"י 102, 79
15	ח' אל חוש	ס"ב 283	40	ח' עדאסה	ס"י 102, 45
16	חורבה	ס"ב 285	41	פסגת זאב	ס"י 102, 56
17	ח' אל-כניסה	ס"ב 286	42	נווה יעקב	ר' בארי, ירושלים, נווה יעקב, ח"א 124
18	קולוניה	ס"ב 291	43	ח' ראס א-טוויל	מ' הימן, ירושלים, ח' ראס א-טוויל, ח"א 124
19	ח' המוצה	ס"ב 293	44	נווה יעקב	ב' זיסו וע' ראס, ירושלים, נווה יעקב, ח"א 112, 91-93
20	חורבה	ס"ב 294	45	ליד ח' ראס א-טוויל	ע' שיאון, ירושלים, ח' ראס א-טוויל, ח"א 118
21	חורבה	ס"ב 297	46	פסגת זאב	ס"י 102, 58
22	חורבה	ס"ב 298	47	פסגת זאב	ס"י 102, 57
23	חורבה	ס"ב 303	48	ראס עמר	ס"י 102, 82
24	חורבה	ס"ב 304	49	ראס עמר	ס"י 102, 85
25	חורבה	ס"ב 305	50	ואדי זמרה	ס"י 102, 88

מס' האתר	שם האתר	מקור	מס' האתר	שם האתר	מקור
51	ח' זמרי	ס"י 92, 102	71	ח' צביחה	י' דגן, ל' ברדה וז' עדוי, 'ירושלים, תלפיות מזרח, סקר', ח"א 123, אתר 19
52	ואדי אל-מוג'לי	ס"י 96, 102	72	רמת רחל	ס"י 106, 95
53	א-ראס (רמת שלמה)	ס"י 114, 102	73	ח' בריכות	א' זילברבוד, 'ירושלים, חורבת בריכות', ח"א 124
54	ח' כעכול	זליגמן, חורבת כעכול	74	אם טובא	י' קגן וא' אייריך-רוז, 'ירושלים, אום טובא', ח"א 124
55	ליד ח' כעכול	ע' שיאון, 'ירושלים, ח' כעכול', ח"א 120	75	הר חומה	ג' פינקלשטיין, 'ירושלים, הר חומה', ח"א 122
56	ראס אל-חרובה	ס"י 136, 102; ס"ב 450	76	ח' אל קט (דרומית שלה חומה)	ז' עדוי, 'ירושלים, ח' אל-קט', ח"א 124
57	הגבעה הצרפתית	ס"י 189, 102	77	ח' בית ארזא	ס"י 124, 105
58	ואדי סלים	ס"י 215, 102	78	ח' א ראס	ס"י 39, 105
59	אל עיזריה	ס"ב 436	79	עין יעל	ס"י 69, 105
60	מזרחית לאוגוסטה ויקטוריה	ס"ב 445	80	גילה	ס"י 115, 105
61	ראס א-שייח' ענבר	ס"ב 446	81	גילה	ע' שיאון, 'ירושלים, גילה', ח"א 118
62	ענתא	ס"ב 452	82	סקר מנזר דיר כרימיון	י' דגן ול' ברדה, 'הר גילה, מנזר דיר כרימיון, סקר', ח"א 123, אתר 10
63	א-זעיים	ס"ב 462	83	סקר מנזר דיר כרימיון	י' דגן ול' ברדה, 'הר גילה, מנזר דיר כרימיון, סקר', ח"א 123, אתר 12
64	מזרחית לא-זעיים	ס"ב 463	84	בית וגן	א' זילברבוד, 'ירושלים, בית וגן', ח"א 124
65	חזמא	ס"ב 480	85	עיר גנים	ש' קיסלביץ ול' עוז, 'ירושלים, עיר גנים', ח"א 124
66	ח' דיר א-סד	ס"ב 493	86	בית הכרם	ח"א, 112, קול-יעקב והר-פלד, רמת בית הכרם
67	ח' עלמית	ס"ב 496	87	בניני האומה	בארי ולוי, ייצור קרמיקה בירושלים
68	ח' אל-ח'רבה	ס"ב 497	88	אל-עזריה/אבו דיס	רגב ושפירא, מערת חווה
69	ח' אבו מסרח	ס"ב 510			
70	רמת תלפיות	ס"י 16, 106			

על פי הנתונים שבידינו, המבוססים בעיקר על סקרים ארכיאולוגיים, אי-אפשר לקבוע בוודאות אם תהליך הגידול החל עוד בתקופה ההלניסטית הקדומה או רק בתקופה ההלניסטית המאוחרת, קרי בתקופה החשמונאית.²⁵ סביר להניח שהגידול היה הדרגתי, וייתכן שהוא התאפשר ביתר שאת בעקבות השינויים הפוליטיים עם הקמתה של המדינה החשמונאית העצמאית. כמה אתרים שבהם נערכה חפירה ארכיאולוגית נוסדו בתקופה ההלניסטית הקדומה, ואחרים נוסדו בתקופה החשמונאית. האתר בקלנדיה, המרוחק כתשעה קילומטרים מירושלים, נוסד בתקופה התלמיית והיה בשיאו מן התקופה הסלווקית ועד לשלהי התקופה החשמונאית.²⁶ אתר זה שימש חווה חקלאית לגידול גפנים ולייצור יין. מאוחר יותר, בתקופה ההרודיאנית, הוסבה החווה למחצבה, ובית החווה שימש מגורים לעובדים ואורוות לבהמות המשא.

שכבה IV בתל אל פול מתוארכת לתקופה ההלניסטית, ונראה שהייתה באתר התיישבות מצומצמת בסופה של המאה השלישית לפסה"נ, אולם היישוב הגיע לשיאו בתקופה החשמונאית.²⁷ בא-נבי צמוויל היה יישוב בתקופה הפרסית, והוא חודש רק בתחילת התקופה הסלווקית, בזמנו של אנטיוכוס השלישי או אנטיוכוס הרביעי אפיפאנס.²⁸ ברמת בית הכרם נחשף מבנה שמתארו מלבני (כ-11×16 מטרים) ששימש ככל הנראה בית חווה בתקופת הברזל ב ובתקופה ההלניסטית הקדומה (מפה 2, אתר 86).²⁹ בבית וגן נחשפו מבנה, מערת המגורים ובור מים שהיו ככל הנראה חלק מבית חווה המתוארך, על פי ממצא כלי החרס והמטבעות, לתקופה ההלניסטית (מפה 2, אתר 84).³⁰

לעומת זאת מן הממצאים בכמה אתרים אכן עולה שהם נבנו בתקופה החשמונאית. אחדים כוללים רק מתקנים חקלאיים הפזורים בשטח החקלאי, ובאחרים נערכה חפירה בשטח מצומצם ונמצא שהם כוללים חלקי מבנה (מפה 2, אתרים: 44, 45, 52-57, 74, 75, 85). ביער רמות נמצא ריכוז של שלוש גתות, מקווה טוהרה ושני מבנים, האחד שימש לאחסון והאחר – ללינה (מפה 2, אתר 1).³¹ אתרים אלה מייצגים היבטים שונים של חיי כפר יהודי באותה תקופה. יש בהם מבני מגורים, מקוואות טוהרה, בורות מים, מתקנים לעיבוד תוצרת חקלאית, שומרות וקולומבריום.

25 בסקר ירושלים נעשתה הפרדה בין התקופה ההלניסטית הקדומה (167-332 לפסה"נ) לבין התקופה ההלניסטית המאוחרת, התקופה החשמונאית (167-37 לפסה"נ). תת-חלוקה זו של התקופה ההלניסטית מאפשרת לזהות מגמות ושינויים בדפוסי ההתיישבות שחלו במהלך התקופה. אולם, בסקר בנימין מופיעה התקופה ההלניסטית כלי החלוקה, וכך גם בכמה דיווחים ב'חדשות ארכיאולוגיות' שפורסמו לאחר פרסומו של סקר ירושלים. כך נהגתי גם במאמר זה. כדי לעמוד על שינויים ומגמות בתוך התקופה ההלניסטית יש לבדוק את האתרים שבהם נערכה חפירה ארכיאולוגית ולא להתבסס על סקרים ארכיאולוגיים בלבד.

26 מגן, קלנדיה.

27 'פול, תל אל-', שטרן, האנציקלופדיה לחפירות, עמ' 1306-1307.

28 מגן ודדון, נבי צמוויל, עמ' 126-128.

29 קול-יעקב והר-פלד, רמת בית הכרם.

30 זילברבורד, ירושלים בית וגן.

31 דודוביץ ואחרים, חפירות הצלה, עמ' 55-59.

בחורבת א-ראס שבכרס שועפט נבנו גתות ומתקנים חקלאיים אחרים בתוך מבנה מתקופת הברזל ב, ובסוף המאה השנייה לפסה"נ נבנו מגדלי הגנה מצפון לחצר ומדרומה (מפה 2, אתר 53).³² המכלול המורחב מהתקופה החשמונאית כלל מחסנים, חדרי מגורים ומקווה טוהרה שנבנו בשטח שבין שני המגדלים. סמוך למכלול נמצאו שני מתקני קולומבריום המיוחסים לאותו פרק זמן, אחד מהם יצא מכלל שימוש כשנבנה במקומו חדר קבורה.

אזור פסגת זאב היה מיושב באינטנסיביות בתקופה ההלניסטית והאתרים שנמצאו בו הם בעיקר חוות חקלאיות או מתקנים לעיבוד התוצרת החקלאית. עם אתרים אלה אפשר למנות את חורבת כעכול ואת פסגת זאב (מפה 2, אתרים 52, 54).³³ בפסגת זאב נחשף בית חווה ובו מבנה עם חדריים, מערכת מסתור, מקווה טוהרה הממוקם בצמוד למבנה, גת חצובה מצפון לו ובית בד גדול שהותקן בתוך מערה בעברו המזרחי. באתר התגלו אוסטרקונים כתובים בארמית בכתב קורסיבי או קורסיבי למחצה המאפיין את סוף התקופה החשמונאית ואת תחילת התקופה ההרודיאנית,³⁴ תאריך העולה בקנה אחד עם מכלול הממצא הנייד באתר. על אחד האוסטרקונים יש רשימה של מוצרים חקלאיים, שמות מקומות שהיו ככל הנראה בקשרי מסחר עם בעל החווה, ומספרים המייצגים כמויות מדודות או תשלומים.

בבית החווה בפסגת זאב נמצאה מערכת מסתור מתחת למבנה המגורים ובה פתח בנוי המוליך לפיר חצוב, מחילה באורך חמישה מטרים, שהובילה למערה טרפזית ששימשה אולם, ושקעים לנרות. כלי החרס שנמצאו באולם כוללים נרות וסיר בישול תמים, והם מתוארכים לאמצע המאה הראשונה לפסה"נ.³⁵ תופעת מערכות המסתור מוכרת היטב באזור יהודה והיא מיוחסת בעיקר למרד בר כוכבא,³⁶ אך עד כה לא נמצאה מערכת מסתור מן התקופה החשמונאית באזור ירושלים,³⁷ ובזאת הייחודיות של הממצא מבית החווה בפסגת זאב. בית החווה ננטש עוד בתקופה החשמונאית, ומערכת המסתור מתארכת על כן את השלב האחרון שבו היה בשימוש.

32 און ורפיאנו, ירושלים, ח' א-רס.

33 זליגמן, חורבת כעכול; שוקרון וסבריאנו, ירושלים פסגת זאב; גרינהוט, ההתיישבות הכפרית.

34 רייך ושוקרון, אוסטרקונים בארמית.

35 שוקרון וסבריאנו, ירושלים פסגת זאב, ומידע בעל פה מאלי שוקרון.

36 המחקר המקיף הראשון העוסק במערכות המסתור בשפלת יהודה ראו קלונר וטפר, מערכות המסתור. בשנים האחרונות אנו עדים למחקרים רבים העוסקים במערכות מסתור והתברר שתפוצתן רחבה בהרבה מכפי שעלה ממחקרם של קלונר וטפר. אולם לעת עתה לא התגלתה מערכת מסתור מתקופת המרד הגדול או מתקופת בר כוכבא באזור ירושלים.

37 שחר, מירושלים ל-Orine.

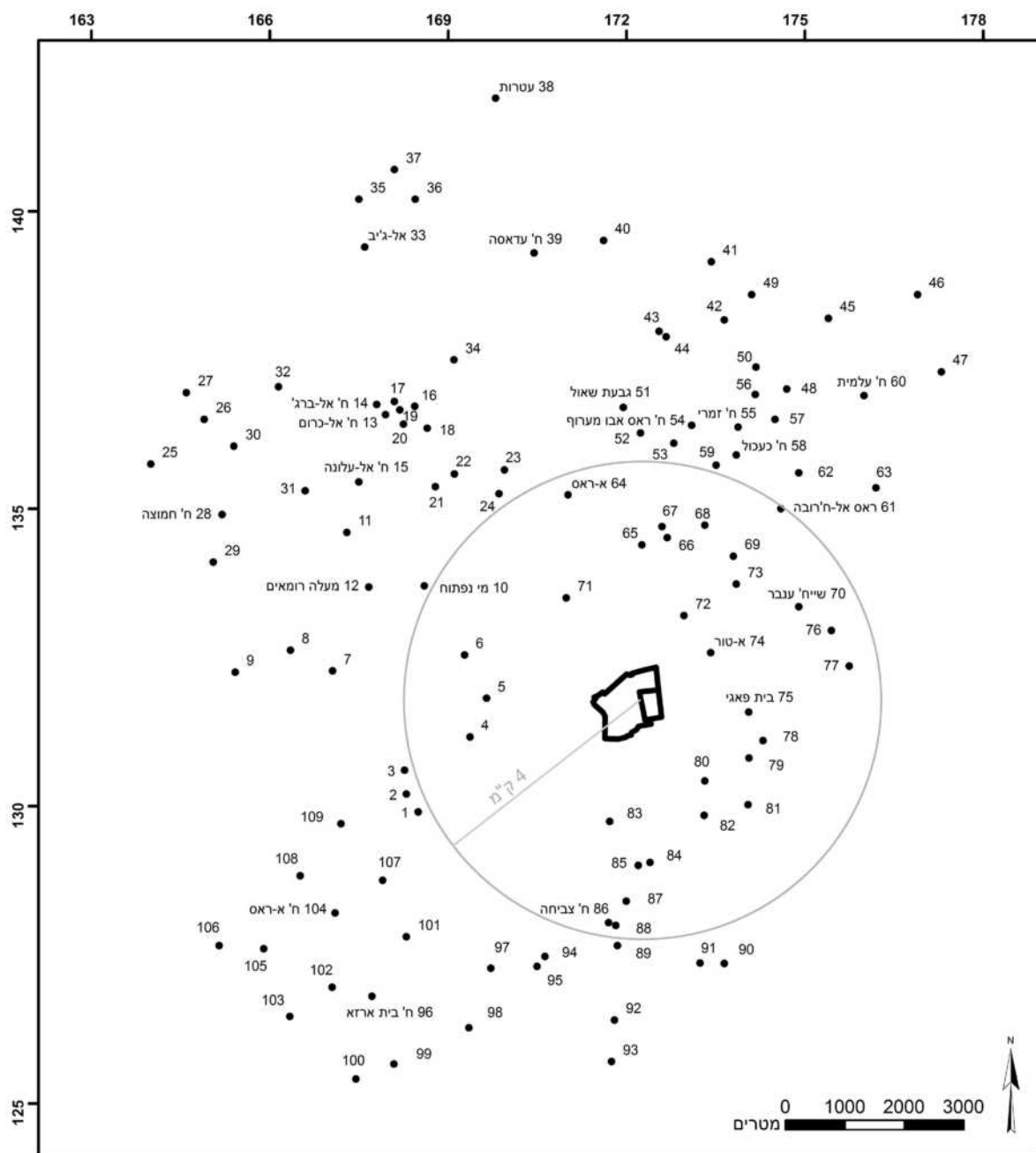
איור 1: פסגת זאב – בית בד, מבט לדרום-מזרח (באדיבות רשות העתיקות, צילום: אלי שוקרון)

התקופה ההרודיאנית

בתקופה זו הגיע שטחה הבנוי של העיר ירושלים לשיא גודלו והיא השתרעה מהחומה השלישית³⁸ בצפון ועד לחלקו התחתון של גיא בן הינום בדרום. מספר תושביה של ירושלים גם הוא הגיע אז לשיאו³⁹ והעיר נזקקה מן הסתם לתוספת בהספקת מזון. הגברת הייצור החקלאי לצורך הספקת מזון לעיר חייבה ניצול מרבי של השטחים החקלאיים בפריפריה של ירושלים, ואכן בתקופה זו מגיע לשיאו גם מספר האתרים באזור, בכל הפריפריה של ירושלים. רוב היישובים מן התקופה ההלניסטית ממשיכים להתקיים גם בתקופה ההרודיאנית. הגידול במספר האתרים בתקופה ההרודיאנית הוא אפוא משמעותי ביותר: תוספת של למעלה מארבעים אתרים. היישובים החדשים נוספו בעיקר באזורים שהיו מיושבים פחות בתקופות קודמות, כגון מדרום ומדרום-מערב לעיר, רובם בסמוך לעיר.

38 וזאת בלי להיכנס לשאלה היכן עבר התוואי של החומה השלישית. לסיכום הדעות ראו אבני, גבולות איליה קפיטולינה וכן מאמרו של קלונר, 'חומות וביצורים כמעצבי תוכנית העיר ומתארה', בכרך זה.

39 לסיכום הדעות השונות ביחס לאומדן אוכלוסיית ירושלים בתקופה ההרודיאנית ראו גבע, אומדן; רייך, מניין תושבי ירושלים.

מפה 3: תפרוסת היישובים בפריפריה של ירושלים בתקופה ההרודיאנית (התקופה הרומית הקדומה)

סביבות ירושלים בתקופת בית שני

אתרים מהתקופה ההרודיאנית (התקופה הרומית הקדומה):

מס' האתר	שם האתר	מקור	מס' האתר	שם האתר	מקור
1	בית וגן	ע' שיאון וע' ראם, 'ירושלים, בית וגן', ח"א 111, עמ' 84	26	חורבה	ס"ב 285
2	נחל הרקפות	ס"י 101, 170	27	ח' אל-כניסה	ס"ב 286
3	בית הכרם	א' לנדס-נגר, 'ירושלים, רמת בית הכרם', ח"א 121	28	ח' חמוצה	ס"ב 293
4	מוזיאון ישראל	א' כהן-תבור, 'ירושלים, מוזיאון ישראל', ח"א 120	29	חורבה	ס"ב 294
5	גבעת הנשיא (ליד הכנסת)	ס"י 101, 128	30	חורבה	ס"ב 297
6	בנייני האומה	בארי ולוי, ייצור קרמיקה בירושלים	31	חורבה	ס"ב 303
7	כפר שאול	ס"י 101, 91	32	ח' אבו לימון	ס"ב 306
8	ח' עין תות	ס"י 101, 68	33	אל ג'יב	ס"ב 315
9	בית זית	צ' גרינהוט וד' וייס, 'בית זית', ח"א 111, עמ' 99	34	ח' אל-ביר	ס"ב 319
10	ליפתא	ס"י 101, 57	35	ח' עיד	ס"ב 160
11	עמק הארוזים	י' זלינגר, 'ירושלים, עמק הארוזים', ח"א 123	36	ח' ביר אל-ביר	ס"ב 161
12	מעלה רומאים	ס"י 101, 56	37	שעס סיג'	ס"ב 162
13	ח' אל כרום	ס"י 101, 2	38	קלנדיה	מגן, קלנדיה
14	ח' אל-ברג'	ס"ב 311; ס"י 101, 3	39	ח' עדאסה	ס"י 102, 4
15	ח' אל-עלוונה	ס"ב 309	40	ח' א-רם	א' זילברבוד, 'ירושלים, ח' א-ראם', ח"א 120
16	רמת פולין	ס"י 101, 4	41	ואדי אבו לטיה (צפונית לנווה יעקב)	ס"י 102, 9
17	רמת פולין	ס"י 101, 5	42	נווה יעקב	ס"י 102, 20
18	רמת פולין (ראס אל בד)	ס"י 101, 6	43	נווה יעקב	ס"י 102, 29
19	רמת פולין	ס"י 101, 7	44	נווה יעקב	ס"י 102, 30
20	רמת פולין	ס"י 101, 12	45	חזמא	ס"ב 480
21	ח' בית קיק	ס"י 101, 25	46	ח' אל-ח'רבה	ס"ב 497
22	רמות	א' זילברבוד, 'ירושלים, רמות אלון', ח"א 120	47	ח' אבו מסרח	ס"ב 510
23	נחל שורק	ס"י 101, 31	48	ראס אבו צלאח (פסגת זאב)	ס"י 102, 61
24	נחל שורק	ס"י 101, 35	49	נווה יעקב	ב' זיסו וע' ראם, 'ירושלים, נווה יעקב', ח"א 112, 91-93.
25	ח' אל-חוש	ס"ב 283	50	ליד ח' ראס א-טוויל	ע' שיאון, 'ירושלים, ח' ראס א-טוויל', ח"א 118

מס' האתר	שם האתר	מקור	מס' האתר	שם האתר	מקור
51	תל אל-פול	ס"י 102, 79	81	אל-עזריה	ס"י 102, 511
52	ראס עמר	ס"י 102, 85	82	א-שיח' אחמד א-סחורי	ס"י 106, 49
53	ואדי אל ח'לף	ס"י 102, 86	83	נחל אצל	ס"י 106, 5
54	ח' ראס אבו מערוף	ס"י 102, 91	84	תלפיות	ג' סולימני, 'ירושלים, תלפיות', ח"א 119
55	ח' זמרי	ס"י 102, 92	85	רמת תלפיות	ס"י 106, 16
56	צפונית לפסגת זאב	ס"י 102, 96	86	ח' צביחה	ס"י 106, 72
57	פסגת זאב	ר' לביא, 'ירושלים, פסגת זאב', ח"א 123	87	תלפיות	ס"י 106, 82
58	ח' כעכול	זליגמן, חורבת כעכול	88	תלפיות	ויטו, מטבעה מהמאה הראשונה
59	ליד ח' כעכול	ע' שיאון, 'ירושלים, ח' כעכול', ח"א 120	89	צור באהר	נ' מאי, 'צור באהר', ח"א 113, 137
60	ח' עלמית	ס"ב 496	90	ואדי אל לוז	ס"י 106, 105
61	ראס אל ח'רובה	ס"ב 450	91	אום ליסון	י' זליגמן ור' אבו ריא, 'ירושלים, אום ליסון', ח"א 111
62	ענתא	ס"ב 452	92	ח' אום טובא	ס"י 106, 115
63	ח' דיר א-סד	ס"ב 493	93	הר חומה	ג' פינקלשטיין, 'ירושלים, הר חומה', ח"א 122
64	א-ראס (רמת שלמה)	ס"י 102, 114	94	רמת רחל	ס"י 106, 95
65	גבעת המבחר	ס"י 102, 194	95	גבעת המטוס	ס"י 106, 91
66	גבעת שפירא	ס"י 102, 189	96	ח' בית ארזה	ס"י 105, 124
67	הגבעה הצרפתית	ד', וייס, 'ירושלים, הגבעה הצרפתית', ח"א 119	97	ח' טבליה	ס"י 105, 93
68	הגבעה הצרפתית	ג' מזור, 'בית חווה משלהי תקופת הברזל ומימי הבית השני ב"גבעה הצרפתית", צפון ירושלים', עתיקות, 54 (תשס"ז), עמ' 1* - 14*	98	דיר טנטורה	ס"י 105, 141
69	עיסויה	ס"י 102, 209	99	שלוחת רפאים	ע' שיאון, 'ירושלים, גילה', ח"א 118
70	ראס א-שיח' ענבר	ס"ב 446	100	סקר מנזר דיר כרמיון	י' דגן ול' ברדה, 'הר גילה, מנזר דיר כרמיון, סקר', ח"א 123, אתר 10
71	שכונת הבוכרים	ס"י 102, 235	101	שרפת	ס"י 105, 87
72	הר הצופים	ס"י 102, 259	102	גילה	ס"י 105, 115
73	ואדי אבו ח'רוב (ליד עיסויה)	ס"י 102, 271	103	נחל גילה	ס"י 105, 98
74	א-טור	פ' ויטו, 'ירושלים, א-טור', ח"א 124	104	ח' א-ראס	ס"י 105, 39
75	בית פגי	ס"י 102, 449	105	ראוס אל חניה	ס"י 105, 61
76	א-זעיים	ס"ב 462	106	ראוס אל חניה	ס"י 105, 55
77	ליד אל-עזריה	ס"ב 463	107	מלחה	רייך, המקווה, עמ' 122-124
78	אל-עזריה	ס"ב 436	108	עיר גנים	ש' קיסלביץ ול' עוז, 'ירושלים, עיר גנים', ח"א 124
79	אל-עזריה/אבו דיס	רגב ושפירא, מערת חווה	109	רמת דניה	ס"י 105, 10
80	הר המשחית	ס"י 102, 504			

באזור הסמוך לירושלים, במרחק של עד ארבעה קילומטרים מן העיר, אנו מוצאים 28 אתרים, לעומת 12 מן התקופה ההלניסטית. עיקר הגידול נמצא ממזרח לעיר, באזור המשתרע מרמת שלמה בצפון, דרך רכס הר הצופים בצפון-מזרח ורכס הר הזיתים, ממזרח ומדרום-מזרח לעיר. ניכרת גם מגמה של מעבר לאזורים שמדרום לעיר וממערבה, שבהם לא הייתה כלל התיישבות בתקופות הפרסית וההלניסטית.

את הריכוז הגדול של אתרים ברכס הר הצופים ובהר הזיתים אפשר להסביר במיקומו של אזור זה, על קו התפר שבין גב ההר בעל האקלים הים תיכוני לספר המדבר (הרצועה הצרה שבין מישור אדומים במזרח למעלה אדומים במערב שייכת לאזור ספר המדבר). האקלים הוא מהגורמים החשובים ביותר בהתפתחותו של אזור ספר המדבר, ושינויים ברוחבו ובמיקומו משפיעים גם על מיקומם של היישובים. עיון במפות המשקעים מצביע על ירידה חדה של כמויות הגשם במעבר מירושלים מזרחה.⁴⁰ לכן מובן מדוע אנו מוצאים אתרים הסמוכים לירושלים באזור זה יותר מבאזורים אחרים.

שמות היישובים בפריפריה של ירושלים

במקורות ההיסטוריים של תקופת בית שני לא נזכרים כמעט שמות יישובים בפריפריה של ירושלים, וכך למעשה אי-אפשר להציג זיהוי גיאוגרפי-היסטורי למרבית האתרים בפריפריה של העיר. מן המקורות ההיסטוריים של התקופה אנו למדים על קיומם של כמה אתרים הסמוכים לעיר וחלקם אף זוהו. בית עניה זוהה עם אל-עזריה ובית פגי זוהה עם א-טור, שניהם על רכס הר הזיתים.⁴¹ משני אתרים אלה נותרו שרידים מועטים המצביעים על יישוב בתקופת הבית השני. בנייה מאוחרת ומבני הכפר המודרני מחקו את שרידי המבנים הקדומים, אולם חפירות וגילויים אקראיים סיפקו מידע ארכיאולוגי על אודות בית עניה של תקופת בית שני.⁴² רוני רייך זיהה שני מקוואות טוהרה בשטח מנזר הפסיוניסטים על סמך תוכנית שפרסמו פייר בנואה ומרי-אמיל בואמר, חופרי האתר,⁴³ וזיסו זיהה מקווה טוהרה נוסף.⁴⁴ לא מזמן נחשפה בסמוך מערה ששימשה למלאכות שונות ובה בית בד, קולומבריום, מקווה טוהרה ובור מים. כמו כן נמצאו אבני שחיקה וקערות שחיקה ומתקנים לאריגה.⁴⁵ בא-טור נמצאו רק שברי חרסים⁴⁶ ונרות מן המאה הראשונה לסה"נ בתוך בור מים, ובסביבה נתגלו שברי כלי אבן.⁴⁷

40 שושני, לביא וקוטיאל, כיסוי צמחייה עונתי; קוטיאל, לביא ואקרמן, תפרוסת מרחבית; לביא, איימסון וסרה, שינויי אקלים.

41 על בית עניה ראו צפריר ואחרים, טבולה אימפרי רומני. על בית פגי ראו שם, עמ' 85; בן אליהו, הכפר בית פגי.

42 הממצאים כוללים כלי חרס, נרות ומטבעות מהתקופה ההלניסטית והרומית הקדומה. ראו סלר, חפירות בבית עניה.

43 רייך, מקוואות טוהרה, עמ' 131; בנואה ובואמר, בית עניה.

44 זיסו, היישוב הכפרי, עמ' 97.

45 רגב ושפירא, מערת חווה.

46 סלר, בית פגי, עמ' 188, איור 8.

47 סלר וטסטה, בית פגי, עמ' 9-13, איורים 2, 3, 4.

מן המקורות אף עולה שבשל קרבתם של בית עניה ובית פגי אל העיר הם נחשבו, לפחות בעיני חלק מהתושבים, לשכונות של ירושלים. ישוע עלה לרגל לירושלים בחג הפסח ושהה בבית פגי ובבית עניה ומשם הלך לירושלים, וחזר ללון בבית עניה.⁴⁸ את קרבן הפסח הוא אכל עם תלמידיו בעיר, ולאחר מכן יצא בחזרה להר הזיתים.⁴⁹ מקרה דומה אפשר למצוא גם במקורות חז"ל: "וביום השמיני עצרת תהיה לכם" עצרו הכתוב מלצאת. הרי שהביא את קדשיו מבית פגי לירושלים, שומע אני יאכלם בירושלם וילך וילן בבית פאגי. תלמוד לומר: "ביום השמיני עצרת תהיה לכם" עצרו הכתוב מלצאת.⁵⁰ מקור זה מדבר על הבאת קרבן חגיגה בשמיני עצרת. קרבן זה מחייב לינה, כלומר אדם המביא אותו בשמיני עצרת מחויב להישאר בירושלים עד ליום המוחרת. מהלכה זו ומסיפור עלייתו של ישוע לרגל לירושלים אפשר להסיק שעולי רגל שפקדו את העיר בזמן הרגל לנו באזורים הסמוכים לעיר, כנראה בגלל מחסור במקומות לינה בתוכה.⁵¹ אולם אכילת קודשים קלים כקרבן פסח או קרבן חגיגה הייתה צריכה להיעשות בתוך תחומי העיר. אפשר להסיק מהמקור בספרי שבית פגי היה פרוור של ירושלים ונחשב בעיני עולי הרגל והתושבים חלק מן העיר, ולכן היה צורך בקביעה שהוא אינו כירושלים לענייני קדושת המקדש.⁵² לפי מסורת אבות הכנסייה שימש בית פגי מקום מושב לכוהנים.⁵³

קיימת גם עדות ליישוב ממערב לירושלים בתחום הקרוב אל העיר. יוסף בן מתתיהו, בתארו את הדייק שבנה טיטוס סביב ירושלים, כותב: 'ואחר כך עלה שוב, ליד מצבת הזיכרון לחנן הכהן הגדול, הקיף את ההר שבו חנה בזמנו פומפיוס ופנה צפונה, נמתח עד לכפר הנקרא "בית החמץ" (Ἐρεβίνθων οἶκος), ואחרי כפר זה הקיף את מצבת הזיכרון של הורדוס וחבר בצד מזרח למחנה אשר שם הייתה ראשיתו'.⁵⁴

בבית החווה בפסגת זאב, המתוארך לתקופה החשמונאית, נמצא אוסטרקון הכולל רשימת גידולים חקלאיים ורשימת מקומות, מרביתם יכולים להיחשב שמות טופוגרפיים כלליים, אך הם מופיעים במקרא כשמות יישובים באזור בנימין, צפונית לירושלים. השמות הנזכרים לפי קריאתם של רייך ואלי שוקרון: צלע, נט[ופא], גלגול, גבעתא.⁵⁵

48 מרקוס יא; מתי כא.

49 מרקוס יד 22-12; מתי כו 30-17; לוקס כב 39-1.

50 ספרי, פנחס קנא (מהדורת הורביץ, עמ' 196); מדרש תנאים (מהדורת הופן, עמ' 92).

51 זו ככל הנראה הסיבה שישוע לן מחוץ לעיר ולא כפי טענת חוקרים אחדים שכך הוא מבטא את יחסו השלילי לירושלים ולמקדש. על יחסו של ישוע למקדש ראו רגב, המקדש בנצרות הקדומה.

52 בתלמוד הבבלי נאמר בכמה מקומות (פסחים סג ע"ב; שם צא ע"א; בבא מציעא צ ע"א) שהרחבת העיר כללה גם את בית פגי. אולם אלה מקורות אמוראיים, וכך כנראה הבינו אמוראי בבל. ראו בהרחבה ספראי, העלייה לרגל, עמ' 151-154.

53 Origenis Commentaria in Matthaeum, XVI, 17 (P.G., 13, 1429-1432).

54 יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים, אולמן, ה 506-507 (עמ' 500). תיאור הדייק מתחיל בחלקה הצפוני של ירושלים וממשיך בכיוון השעון. על סמך תיאור זה הוצע לזהות את בית החמץ בנקודות שונות ממערב ומדרום-מערב לירושלים, אולם לשום זיהוי אין על מה לסמוך. ראו קלוגר, קברים וקבורה, עמ' 321, הערה 530.

55 רייך ושוקרון, אוסטרקונים בארמית.

צלע – יישוב שזה שמו נזכר בארץ בנימין כמקום קבורתו של שאול;⁵⁶ נט[ופא] – לפי השלמה של רייך ושוקרון. ייתכן שזה היישוב נטופה, דרומית לירושלים,⁵⁷ הנזכר בספר נחמיה;⁵⁸ גבעתא – שם המכיל את הרכיב גבע/גבעה מופיע בספרי המקרא של ימי הבית הראשון וראשית ימי הבית השני⁵⁹ ואצל יוסף בן מתתיהו,⁶⁰ והוצעו לו זיהויים שונים צפונית לירושלים.⁶¹ גלגול – מופיע עם גבע ונטופה בספר נחמיה ברשימת המשררים הנקראים לחנוכת החומה בראשית שיבת ציון: 'ויאספו בני המשררים ומן הככר סביבות ירושלם ומן חצרי נטפת. ומבית הגלגל ומשדות גבע ועזמות כי חצרים בנו להם המשררים סביבות ירושלם'.⁶² יישוב ושמם 'בית גלגול' מופיע גם בספרות חז"ל.⁶³ גם בלי לזהות במדויק יישובים אלה אנו רואים שגם בתקופה החשמונאית הם נשאו את השמות המקראיים והיו ממוקמים 'סביבות ירושלם'.

מאפייני היישובים בפריפריה של ירושלים

עיון בתפרוסת היישובים באזור ירושלים בתקופת הבית השני מלמד שבתחום עיר הקברים אפשר למנות יישובים בודדים. טבעת היישובים הראשונה המקיפה את העיר נמצאת במרחק של 3-3.5 קילומטרים ממנה, והיא כוללת בין השאר את האתר בבנייני האומה ממערב לעיר, את האתר בשכונת תלפיות מזרח בדרומה של העיר, ואולי גם את שייח' ענבר מצפון-מזרח לעיר (מפה 3, אתרים: 6, 70, 88).

האתר בבנייני האומה הוא למעשה אתר רב-תקופתי, שהיה מיושב ברצף מתקופת הברזל (המאות השמינית-שביעית לפסה"נ) ועד לתקופה הביזנטית (המאות החמישית-שביעית לסה"נ).⁶⁴ הוא הגיע לשיא גודלו בתקופה ההרודיאנית, המאה הראשונה לפסה"נ – המאה הראשונה לסה"נ, והשתרע על למעלה מחמישים דונמים. השרידים מהתקופה הפרסית דלים, אולם על קיומו של יישוב מתקופה זו מעידים הממצאים: טביעות חותם האופייניות למנהל פחוות יהוד,⁶⁵ מטבע טטרדרכמה אתונאית מן המאה החמישית לפסה"נ, כלי חרס מן התקופה הפרסית ומטבעות 'יהד'.⁶⁶

56 שמואל ב כא, יד, וגם 'צלע הָאֶלֶף' (יהושע יח, כח) או 'צלע ההר' (שמואל ב טז, יג) שלא הוצע להם זיהוי.

57 'נטופה', א"מ, ה, 830.

58 נחמיה ז, כו; יב, כח.

59 הנה כמה דוגמאות: 'גבע', יהושע יח, כד; 'הגבעה', שופטים כ, ה; 'הגבעה אשר לבנימין', שם יט, יד; 'גבעת שאול', שמואל א יא, ד.

60 יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים, אולמן, ה 51 (עמ' 445).

61 דמסקי, גבע, גבעה וגבעון; מילר, גבע גבעה.

62 נחמיה יב, כט.

63 משנה, טהרות ו, ו. להצעות זיהוי ראו ריג, שמות מקומות, עמ' 96-97.

64 ארובס וגולדפוס, בתי יוצר; הנ"ל, אתר בנייני האומה, עמ' 14-18.

65 ברקאי, משקולת.

66 ארובס וגולדפוס, אתר בנייני האומה, עמ' 14; לוי ובארי, ירושלים בנייני האומה; בארי ולוי, ייצור קרמיקה בירושלים, עמ' 14.

חפירתם של ארובס וגולדפוס העלתה שהשרידים מהתקופה ההרודיאנית פרוסים על כל שטח הגבעה. יש עדות לקיומם של אזורי מגורים, מתקנים חקלאיים ותעשייתיים מגוונים ושפע של מתקני מים הכוללים בורות, מאגרים פתוחים ובריכות מדורגות בגדלים שונים, שחלקן שימשו לדעת החופרים מקוואות טוהרה. נחשף מכלול תעשייתי של בתי יוצר שפעל בעיקר מהתקופה ההרודיאנית ואילך.⁶⁷ לאחר חורבן בית שני, בשנת 70 לסה"נ, הוקם במקום מכלול בתי יוצר לכלי חרס, לרעפים וללבנים, שפעל תחת פיקוחה של אחת מיחידות הלגיון העשירי. את חלקו הדרומי של האתר חפרו בזמן האחרון דנית לוי ורון בארי, והממצא הבולט באתר זה הוא כבשני יוצר לכלי חרס שפעלו מן התקופה החשמונאית.⁶⁸ כלכלת היישוב התבססה על חקלאות ועל תעשייה, שענף מרכזי בה היה ייצור כלי חרס.⁶⁹

עוד יישוב שלא היה ידוע על קיומו לפני החפירה נחשף לא מזמן דרומית לעיר, בשכונת מזרח תלפיות (מפה 3, אתר 88).⁷⁰ באתר יש ממצאים משתי תקופות יישוב: סוף תקופת הברזל וראשית התקופה הפרסית, והתקופה ההרודיאנית. האתר ננטש בסוף המאה השישית לפסה"נ ונשאר לא מיושב למעלה מ-400 שנה. ההתיישבות בו חודשה במאה הראשונה לפסה"נ, ככל הנראה באמצעה, והוא ננטש שוב באמצע המאה הראשונה לסה"נ, לפני שנת 70, זאת על סמך המטבעות המאוחרים שנמצאו באתר, המתוארכים לשנת 41/42 לסה"נ, ימי אגריפס הראשון ולשנת 54 לסה"נ, ימי הנציב אנטוניוס פליקס. הממצאים באתר כוללים קולומבריום גדול וארבעה מקוואות טוהרה, שתי אמבטיות רחצה, אולם תת-קרקעי נסתר ומערכת מים גדולה. כמעט כל הממצאים שנחשפו הם מתקנים החצובים בסלע, אך נמצאו עדויות למבנים שהיו קיימים על פני השטח ונהרסו ככל הנראה בתקופה העות'מאנית בזמן בנייתן של טרסות חקלאיות, ועקב שימוש בכלים מכניים לפני תחילת החפירה.

מקוואות טוהרה וקולומבריום שנמצאו באתר הם ממצא נפוץ ביישובים בפריפריה של ירושלים, אולם אתר זה מתייחד בריכוז של ארבעה מקוואות טוהרה, הנמצאים בסמיכות ובשטח מצומצם של כ-180 מטרים רבועים.

ממצא מעניין נוסף שנחשף באתר זה הוא תבנית אבן ליציאת אסימונים. האסימונים עצמם

67 על בית היוצר ראו ברלין, ייצור כלי חרס. לדעת ארובס וגולדפוס הייצור בכבשן החל עוד בסוף התקופה ההלניסטית, כלומר בתקופה החשמונאית, ואילו לדעת ברלין הוא החל רק בתקופה ההרודיאנית. ראו ארובס וגולדפוס, מבוא לחפירות, עמ' 20, הערה 11. חפירתם של לוי ובארי (ירושלים בנייני האומה) מאשרת את טענתם של ארובס וגולדפוס, ראו בארי ולוי, ייצור קרמיקה בירושלים, עמ' 15-18.

68 בארי ולוי, ירושלים: קראון פלאזה; לוי ובארי, ירושלים בנייני האומה; בארי ולוי, ייצור קרמיקה בירושלים.

69 ארובס וגולדפוס מעלים את האפשרות שיש לזהות את האתר עם יישוב ושמו *Iasonis Pagus* הנזכר בכתב יד גאורגי מן המאה השביעית לסה"נ. הם דוחים את הזיהוי המקובל של יישוב זה עם הכפר דיר יאסין (אזור גבעת שאול היום) כיוון שבחינת השרידים הארכיאולוגיים באזור אינה תומכת בכך. היישוב הגדול המשמעותי שהתקיים ממערב לירושלים היה האתר שהוא כיום מקומם של בנייני האומה. לדעתם ייתכן שהשם משמר שם יישוב (כפר או נחלה) מתקופת בית שני, 'כפר יסון'. השם יסון היה שם יהודי נפוץ באותה תקופה, דוגמת קבר יסון המצוי לא הרחק מהאתר. ראו ארובס וגולדפוס, אתר בנייני האומה, עמ' 18-19. על הזיהוי עם דיר יאסין ראו צפריר ואחרים, טבולה אימפרי רומני, עמ' 151.

70 ויטו, מטבעה מהמאה הראשונה.

נמצאו בתוך מכלולים תת-קרקעיים.⁷¹ ייתכן שבאתר גם טבעו את המטבעות, שכן באחד האולמות התת-קרקעיים נמצא סדן עשוי אבן.⁷²

אתר ייחודי זה מציב בפנינו אתגר: הבנת משמעותו של היישוב. כאמור השרידים באתר כוללים רק את המערכות התת-קרקעיות, בעוד המבנים לא שרדו ולכן אין בידינו המכלול האדריכלי שהמקוואות ושאר המערכות התת-קרקעיות הם חלק ממנו, אך ללא ספק הממצא ייחודי ודורש הסבר. פאני ויטו מעלה כמה אפשרויות בדבר משמעותו של האתר: יישוב של משפחת כוהנים בעלת אמצעים, או יישוב בעל אופי מנהלי יותר, וזאת על סמך המטבעה שהייתה במקום. אפשרות נוספת היא שזו הייתה תחנת דרכים לעולי הרגל בדרכם למקדש בירושלים.⁷³ אפשרות זו יכולה להסביר את ריכוז המקוואות, שלפחות שלושה מהם, בשל גודלם, יכלו להיות מקוואות ציבוריים.

למעט יישובים אלה, הנמצאים בשוליים החיצוניים של הנקרופוליס של ירושלים, האתרים בתחום הנקרופוליס הם קטנים: חוות חקלאיות קטנות, אתרים עונתיים, או מתקנים חקלאיים, מקוואות טוהרה בתוך שטחים חקלאיים או סמוך למערות קבורה, או מאגרי מים הפזורים בשטח החקלאי של העיר. מאפיין בולט נוסף באזור הסמוך לירושלים הוא קיומן של מחצבות אבן רבות, במיוחד מצפון לעיר.

גודלה של ירושלים השפיע לא רק על קו היישובים הראשון בשולי הנקרופוליס אלא גם על היישובים שמחוץ לשטח הנקרופוליס, שהיו מרוחקים מהעיר 5-10 קילומטרים. אין בידינו נתונים מדויקים על גודלו של כל יישוב ויישוב ברצועה זו, אך ברור שאלה לא היו כפרים אלא יישובים קטנים, בכל אחד מהם מספר מצומצם של מבנים. בין יישובים אלה אפשר להצביע על כמה חורבות של אתרים רב-תקופתיים שבהם הייתה נוכחות עוד מתקופת הברזל ב כגון ח' א-ראס, ח' חמוצה, ח' אל-ברג' ואל ג'יב (מפה 3, אתרים: 14, 28, 29, 33, 99, 104).

מרבית האתרים בפריפריה של ירושלים הם בעלי אופי חקלאי מובהק, חוות ובהן מערכות מים ומקוואות טוהרה, קולומבריום ומתקנים לעיבוד התוצרת החקלאית: גתות ובתי בד. מקוואות הטוהרה הרבים וכלי האבן שנמצאו באתרים אלה מעידים שהאוכלוסייה שהתגוררה בהם הייתה יהודית.

הממצא הארכיאולוגי הנייד מן האתרים שבסביבות ירושלים מעיד על התיישבות כפרית בעלת תרבות חומרית פשוטה ודלה, וג'ון זליגמן כבר עמד על כך ביחס לאתר בחורבת כעכול. בחורבת כעכול נמצאו כלים פשוטים בלבד, כלים בסיסיים וקיומיים.⁷⁴ תמונה זו חוזרת בכל

71 שם, עמ' 13*-14*; אריאל, מטבעה בדרום ירושלים. אסימונים הם דיסקיות חלקות שמהן היו טובעים את המטבעות. תבניות ליציקת אסימונים נמצאו גם בכמה אתרים בירושלים ובפריפריה. ראו הנ"ל, טביעה ומטבעות ביהודה, עמ' 63-71.

72 ויטו, מטבעה מהמאה הראשונה, עמ' 14*-15*.

73 שם, עמ' 15*.

74 זליגמן, חורבת כעכול, עמ' 15.

האתרים בפריפריה של ירושלים שנערכה בהם חפירה ארכיאולוגית.⁷⁵ הפער באיכות הכלים בולט במיוחד בהשוואה למרכז האמיד שהתקיים בירושלים באותה תקופה, כפי שעולה מהחפירות בעיר העליונה של ירושלים. בתי המגורים בה הם בעלי אופי עירוני מובהק. לא נחשפו בהם כלל מתקנים חקלאיים, כמו אלה שנמצאו כמעט בכל בית מגורים בפריפריה של העיר. ברוב בתי המגורים שנחפרו בעיר העליונה של ירושלים נמצאו גם עיטורים כלשהם. בפרוור ההרודיאני נמצאו רצפות פסיפס, קירות מעוטרים בסטוקו ובפרסקו ופריטי עיטור ארכיטקטוניים.⁷⁶ לעומת זאת בכל הפריפריה של ירושלים לא נחשף עד כה יישוב או מבנה בודד שיש בו עיטור אף שאפשר למצוא באותה תקופה בארץ-ישראל בתי אחוזה מפוארים דוגמת 'ארמון חלקיה'⁷⁷ או חורבת עקב.⁷⁸

הפער בין העיר ירושלים לפריפריה ניכר לא רק בבתי המגורים, אלא גם בממצא הנייד בתוך הבתים. בעיר העליונה של ירושלים נמצאו כלי שולחן יוקרתיים מיובאים, הכוללים כלי טרה סיגילטה מזרחית ומערבית⁷⁹ וקנקני יין מיובאים, רובם מתוארכים לסוף המאה הרביעית לפסה"נ ועד למאה השנייה לפסה"נ, ומיעוטם לתקופה ההרודיאנית.⁸⁰ לא רק כלי יבוא נעדרים מאתרי הפריפריה של ירושלים. גם כלי שולחן דקים ועדינים המכונים 'קרמיקה ירושלמית מצוירת' נעדרים מאתרים אלה, אף שיוצרו באזור ירושלים.⁸¹ מחוץ לירושלים אפשר למצוא כלים מן הסוג הזה במצדה,⁸² ביריחו⁸³ ובהרודיון.⁸⁴

הממצא הארכיאולוגי מירושלים ומהפריפריה משקף אפוא פערים תרבותיים וכלכליים ניכרים, וקו הדמיון היחיד שאפשר להצביע עליו בין אתרי העיר לאתרי הפריפריה הוא קיומם של המאפיינים היהודיים הרגילים לאותה תקופה: מקוואות טוהרה וכלי אבן.

מתקנים חקלאיים: גתות, בתי בד וקולומבריה

כפי שראינו לעיל מרבית האתרים בפריפריה של ירושלים הם בעלי אופי חקלאי מובהק, חוות חקלאיות הנמצאות בתוך השטח החקלאי ומעבדות את התוצרת החקלאית. הממצא הנפוץ ביותר

75 כך גם בקלנדיה (מגן, קלנדיה, עמ' 84-144); ובאזור בנימין (הנ"ל, ארץ בנימין, עמ' 18-21).

76 אביגד, העיר העליונה, עמ' 95-120; 144-150; רוזנברג, ציורי קיר.

77 דמתי, ארמון חלקיה.

78 הירשפלד, חפירות רמת הנדיב, עמ' 13-87.

79 אביגד, העיר העליונה, עמ' 88; רוזנטל-הגינבוטום, כלים הלניסטיים; הנ"ל, נרות הלניסטיים.

80 אריאל, ידיות טבועות; הנ"ל, ידיות אמפורה יווניות; הנ"ל, אמפורות מיובאות; פינקלשטיין, אמפורות מיובאות.

81 הרשקוביץ, קרמיקה ירושלמית; גבע ורוזנטל-הגינבוטום, כלי חרס מקומיים; גבע והרשקוביץ, כלי חרס מקומיים, עמ' 115.

82 בר-נתן, מצדה, עמ' 268-279.

83 הנ"ל, ארמונות ביריחו, עמ' 125-128.

84 הנ"ל, כלי חרס וכלי אבן, עמ' 62-63.

בסקר ירושלים, למעט מערות קבורה, הוא הגת, ואילו בתי הבד מעטים מאוד.⁸⁵ הגתות מצויות בתחומי היישובים, בשוליהם או מחוץ להם, בתוך האזור החקלאי. את מרבית הגתות אי-אפשר לתארך כיוון שהגת היא מתקן החצוב בסלע, על פני השטח, ולעתים קרובות אין בה ממצא מתאריך. באתרים רב-תקופתיים לא תמיד ברור באיזו מן התקופות המתקן היה בשימוש. למרות זאת בכמה אתרים שבהם נערכה חפירה ארכיאולוגית אפשר לתארך את הגתות, והדבר יכול לסייע לנו לאמוד את מספר הגתות בימי הבית השני.⁸⁶

היו בתי חווה שהתמחו בגידול גפנים ובייצור יין, דוגמת בית החווה בקלנדיה בשלבו הראשון, בתקופה ההלניסטית. בתחום החווה נחשפו שש גתות,⁸⁷ ועוד כמה גתות הפזורות בטווח של מאות מטרים סביב החווה, בתוך השטח החקלאי.⁸⁸ כמו כן נמצא בתחום החווה בית בד קטן שלא שימש לצרכים תעשייתיים, ובית בד נוסף סמוך לקיר החיצוני של החווה, שנוסד עוד לפני בניית החווה והיה בשימוש עד המאה השנייה לפסה"נ.⁸⁹ בצפון פסגת זאב נחשפה עוד חווה חקלאית ובה בית בד וגת, המתוארכת לתקופה החשמונאית (מפה 2, אתרים 52, 54).⁹⁰ למעשה זהו בית בד תעשייתי, היחיד בסביבות ירושלים המתוארך לימי הבית השני.⁹¹ בבית חווה בחורבת כעכול הסמוכה נחשפה גת מהתקופה הרומית.⁹²

באזורים אחרים בארץ-ישראל אנו מוצאים הבדל בתפוצת בין בתי הבד לגתות. בעוד הגתות פזורות ביישובים או גם באזורים החקלאיים מחוץ לתחומי היישוב, בתי הבד מצויים בדרך כלל בתחומי היישובים, ולא פעם בתוך בתי המגורים.⁹³ ההבדל בפזור בין בתי הבד לגתות במרחב הכפרי קיים גם באזורים אחרים, והדבר נובע מאופיו של הפרי, מאפשרויות הובלתו ומאופיו של המתקן.⁹⁴ סביר על כן להניח שמספרם של בתי הבד היה גדול בהרבה, שהרי יש עשרות אתרים שלא נערכו בהם חפירות ארכיאולוגיות. ייתכן גם שאפשר להוסיף כמה בתי בד שנמצאו

85 בסקר ירושלים נמנו 263 גתות, ולעומתן 30 בתי בד בלבד. ראו קלונר, סקר צפוני-מערבי, עמ' 49-51. לנתון זה אין כמובן שום משמעות לדינמו שכן הוא כולל את הגתות ואת בדי הבד מכל התקופות, ואי-אפשר לדעת מה היה היחס המספרי ביניהם בימי הבית השני. אולם על סמך חפירות ארכיאולוגיות קיים פער גדול ביותר בין מספר הגתות למספר בתי הבד המתוארכים לתקופה ההלניסטית או הרומית הקדומה.

86 אתרים אחדים שבהם נערכה חפירה ארכיאולוגית והגתות מתוארכות לתקופה הרומית הקדומה: מפה 3, אתרים 40, 43, 67, 89, 93, 102.

87 מגן, קלנדיה, עמ' 33-40.

88 שם, עמ' 40.

89 שם, עמ' 38, 67-68.

90 שוקרון וסבריאגו, ירושלים פסגת זאב.

91 בחורבת כעכול ובחורבת ראס אבו מערוף הסמוכות נמצאו בתי בד, אך הם מתוארכים לתקופות מאוחרות. ראו זליגמן, מכלול חקלאי, עמ' 149-154; הנ"ל, חורבת כעכול, עמ' 8, 34-37.

92 שם, עמ' 49-54.

93 בגליל ראו אביעם, גתות יין; בן דוד, בתי בד, עמ' 39. בתי בד בתוך היישובים ובתוך מכלולי מגורים נפוצו בעת העתיקה. הנה כמה דוגמאות מהתקופה הרומית הקדומה: גמלא (גוטמן ורפל, גמלא, עמ' 112-116); חורבת בד עיסא (מגן, ציונית וסירקיס, חורבת בד עיסא, עמ' 191-193); חורבת בורנאט (עמית, טורגה וגנדלמן, חורבת בורנאט, עמ' 100-101).

94 אביעם, גתות יין, עמ' 204-205.

בסקרים הארכיאולוגיים ואולי נעשה בהם שימוש בימי הבית השני. אך גם אם נקבל הנחות אלה מספר בתי הבד באזור ירושלים זעום, וקיים פער עצום בין מספר הגתות למספר בתי הבד. אין ספק שהענף החקלאי העיקרי באזור ירושלים היה גידול גפנים וייצור יין, ולנוכח מיעוטם של בתי הבד קרוב לוודאי שלא היה די בייצור המקומי של שמן והיה צורך בייבוא מאזורים אחרים ביהודה.

על אחד האוסטרקונים מבית החווה בפסגת זאב נמצאה הכתובת 'תמד'.⁹⁵ התמד הוא יין באיכות ירודה או חומץ המופק ממי השרייה של שאריות הענבים לאחר הסחיטה.⁹⁶ זהו אם כן מוצר לוואי הקשור לתעשיית היין. התמד שווק בקנקנים זהים לקנקני היין, ואם הקנקן הכיל תמד צוין הדבר בכתובת על גוף הקנקן או על החותמת שסגרה אותו.⁹⁷ גם בעולם היווני ובעולם הרומי אנו מוצאים שימוש ביין באיכות פחותה. הוא היה מיועד בדרך כלל לעבדים, לעובדים חקלאיים בני המעמד הנמוך או לחיילים.⁹⁸

מתקן אחר המצוי בפריפריה של ירושלים הוא הקולומבריום. באזור ירושלים נחשפו כחמישים מערכות קולומבריה. במחקר מסכם של קלונר על הקולומבריה באזור ירושלים נמנו 28 מתקנים. תשעה מהם תוארכו לתקופות ההלניסטית, החשמונאית וההרודיאנית. תשעה אחרים מיוחסים גם כן לתקופות אלו. קולומבריום אחד מתוארך לתקופה הביזנטית ותשעה אינם מתוארכים. קלונר סבור שגם המתקנים שאינם מתוארכים שייכים לתקופת הבית השני.⁹⁹ בסקר ירושלים נוספו שבע מערכות קולומבריה.¹⁰⁰ בשנים שחלפו מאז סקר ירושלים נמצאו עוד שבע מערכות קולומבריה המתוארכות לתקופה ההלניסטית ולתקופה הרומית הקדומה.¹⁰¹

- 95 רייך ושוקרון, אוסטרקונים בארמית, עמ' 185-187.
- 96 משנה, ערלה א, ח. לפי מקורות חז"ל לעתים קרובות התמד החמיץ. לדוגמה: משנה, חולין א, ז; שם, מקוואות ז, ב; תוספתא, דמאי א, ב (מהדורת ליברמן, עמ' 62).
- 97 רייך ושוקרון, אוסטרקונים בארמית, עמ' 186. סוקניק פרסם חותמת אבן עם כתובת הכוללת את שם היצרן (הושע) והמילה 'תמד', ככל הנראה מאזור ירושלים. ראו סוקניק, חותמת של יינן.
- 98 דלבי, מזון בעולם העתיק, עמ' 353. ייתכן שקיימת עדות לשימוש ביין באיכות פחותה בירושלים במאה העשירית לפסה"נ. בחפירות העופל מצאה אילת מזר כתובת חרותה על שני שברים של פיסס. ראו מזר, בן-שלמה ואחיטוב, פיתוס חרות. לפי קריאתו של גרשון גליל זוהי כתובת משלוח המציינת בין היתר את המוצר: 'יין חלק', לדעתו יין באיכות ירודה, בדומה לתמד. הוא מתארך את הכתובת למאה העשירית לפסה"נ ומשער שיין זה שימש את את עובדי המס הרבים שהועסקו במפעלי הבנייה במקום. ראו גליל, יין חלק.
- 99 קלונר, קולומבריה בירושלים.
- 100 הנ"ל, סקר צפוני-מערבי, עמ' 31. כמו כן נחשפו עוד כמה מערכות קולומבריה בסקר בנימין באתרים שמצפון-מזרח ומצפון-מערב לירושלים.
- 101 באום טובא (מפה 2, אתר 74) נתגלתה מערה שהוסבה לקולומבריום לצד מערה שהוסבה למקווה טוהרה, ובסמוך עוד שתי מערות קולומבריום. ראו קגן ואיריך-רוז, ירושלים אם טובא. ועוד שלושה מתקנים באתרים הבאים: גילה ([מפה 2, אתר 81], שיאון, ירושלים גילה); תלפיות מזרח ([מפה 3, אתר 87], ויטו, מטבעה מהמאה הראשונה, עמ' 8-9*); רמות ([מפה 3, אתר 22], זילברבוד, ירושלים רמות). באל עזריה (מפה 2, אתר 88) נמצא קולומבריום שיצא מכלל שימוש ככל הנראה בסוף התקופה ההלניסטית (רגב ושפירא, מערת חווה, עמ' 70).

הדעה הרווחת היום היא שמערכות הקולומבריה שימשו לגידול יונים, והיונים נועדו בעיקר לקרבנות לבית המקדש בירושלים.¹⁰² מספר מערכות הקולומבריה באזור ירושלים קטן בהרבה ממספרן בשפלת יהודה, אך בהחלט אפשר לראות בגידול היונים באזור זה ענף הכנסה.¹⁰³ היין והשמן שהוזכרו לעיל, לבד מהיותם מצרכים לשימוש יומי, שימשו גם לנסכים שהובאו עם הקרבנות למקדש בירושלים. עם כל קרבן שהוקרב במקדש הובאו גם יין, שמן וסולת, וכמויותיהם נקבעו על פי סוג הקרבן.¹⁰⁴ נוסף על הצריכה היום יומית השוטפת צרך אפוא המקדש כמויות גדולות של יין ושל שמן. ממקורות חז"ל עולה שהיו ממונים שהיו אחראים לספק לבאי המקדש את המוצרים הנצרכים לקרבנות, יונים או נסכים: 'ואלו הן הממונים שהיו במקדש [...] אחייה על הסלתות [...] פתחיה על הקינים'.¹⁰⁵ מקור זה עוסק בשורה של בעלי תפקידים המספקים שירותים שונים למקדש, ובלשון המשנה הם נקראים 'ממונים'. אלה היו קבלנים פרטיים בעלי מונופול, שלא היו בהכרח כוהנים.¹⁰⁶ אחייה היה אחראי להספקת הנסכים לצורך הקרבת הקרבנות, והמסחר בהם התנהל בתחום המקדש.¹⁰⁷ עולי הרגל לא הביאו עמם את המצרכים לקרבנות אלא רכשו אותם במקדש בירושלים, והדבר ודאי הקל על הבאים ממרחקים, שלא הצטרכו להיטלטל עם כל המוצרים בדרך הארוכה לירושלים. אך ככל הנראה הסיבה העיקרית לכך שהמקדש סיפק את התוצרת החקלאית היא ההקפדה שהמצרכים יהיו בהתאם לדרישות ההלכה המחמירות בענייני טומאה וטוהרה שנהגו על פיהם במקדש.

מתקנים תעשייתיים

בבנייני האומה נחשף כאמור יישוב שענף הייצור המרכזי בו היה תעשיית כלי חרס. בחלקו הדרומי של האתר חפרו לא מזמן רון בארי ודנית לוי, והממצאים מחפירה זו מוסיפים נדבך חשוב להבנת האתר.¹⁰⁸ נחשפו שרידים מן התקופות החשמונאית וההרודיאנית הכוללים מתקנים ששימשו בכל שלבי הייצור של כלי החרס: בריכות להכנת הטין וייבושו וכבשני צריפה. כמו כן נמצאו מקוואות טוהרה. בית היוצר פעל יותר ממאתיים שנה, מן התקופה החשמונאית ועד שנת

102 טפר, גידול היונים, עמ' 169-170.

103 ברוך, העורף הכלכלי, עמ' 47-50.

104 במדבר טו א-יג; משנה, שקלים ה, ג.

105 שם, ה, א. 'קינים' הם קני היונים. בהמשך הפרק נזכר אחייה כאחראי לנסכים (שם, ה, ד).

106 על הממונים במקדש ראו ביכלר, הכוהנים ועבודתם, עמ' 69-88; ספראי וספראי, שקלים, עמ' 165-178; 186-187.

107 משנה, שקלים ה, ד. בתעלת הניקוז שלמרגלות קשת רובינסון גילו רייך ושוקרון חותם. לדעתם האותיות הטבועות בו הן 'דכר ליה', והכתובת היא בארמית ומשמעותה 'טהור לה'. חפץ זה שימש ככל הנראה לסימון מוצרים שהובאו לבית המקדש והיה חשוב שיהיו טהורים, או ששימש ראיה לשומרי המקדש שהם טהורים לעבודת המקדש. ראו שוקרון, יסודות הכותל, עמ' 26-27. לעומתם מציע שלמה נאה לקרוא את הכתובת שעל החותם כשלוש מילים מקוצרות: 'דכ' א'ג' ליה' המציינות את סוג הקרבן (דכ' – זכר בארמית), היום בשבוע (א או ג) וסוג המשמר של אותו שבוע (ליה' – ליהויריב) ולדעתו הדבר תואם את המתואר במשנה שקלים ה, ג. ראו נאה, לפשרו של החותם.

108 בארי ולוי, ירושלים: קראון פלאזה; בארי ולוי, ייצור קרמיקה בירושלים.

איור 2: בריכה להכנת טין באתר בנייני האומה.
במרכז הבריכה קיר חוצץ, המחלק אותה לשני חלקים,
וגרם מדרגות (צילום: רון בארי)

70 לסה"נ. נמצאו ידידות קנקנים עם טביעות 'ירשלים' ו'יהד' האופייניות לאזור יהודה בתקופה החשמונאית, מאות מטבעות של המלכים החשמונאים, של שליטי בית הורדוס ושל הנציבים הרומים. מקוואות הטוהרה וכלי האבן מעידים בוודאות על זהותם היהודית של הקדרים.¹⁰⁹

לאחר חורבן בית שני שימש האתר בית יוצר של הלגיון העשירי שישב בירושלים,¹¹⁰ אולם מהחפירה החדשה עולה שבתחילה המשיכו פועלים יהודים להפעילו, ועדות לכך אפשר למצוא בשיפוץ מקווה הטוהרה בשכבה המתוארכת לאחר שנת 70.¹¹¹ רק במאה השנייה לסה"נ הועבר מקום הייצור צפונה (לאזור בנייני האומה של ימינו) ובית היוצר היהודי נקבר תחת פסולת של מבנה של הלגיון העשירי.¹¹² זה היה אם כן יישוב יהודי גדול, שבתקופה ההרודיאנית השתרע על למעלה מחמישים דונמים. כלכלת היישוב התבססה על חקלאות ועל תעשייה שייצור כלי חרס תפס בה מקום מרכזי. בית יוצר אחר לכלי חרס נחשף בצומת

המטה הארצי של המשטרה בצפון ירושלים. במקום נמצאו בעיקר כלים פשוטים ובהם כנים וקנקנים, סירי בישול ופכי בישול. הכלים מתוארכים למאה הראשונה לסה"נ.¹¹³ גם במקורות אנו מוצאים עדות לבית יוצר לכלי חרס שפעל מחוץ לעיר.¹¹⁴

109 הנ"ל, ירושלים: קראון פלזה, עמ' 205.

110 ארובס וגולדפוס, אתר בנייני האומה.

111 בארי ולוי, ייצור קרמיקה בירושלים, עמ' 29-33. זוהי עדות להמשך קיומה של אוכלוסייה יהודית באזור ירושלים גם לאחר שנת 70 לסה"נ, ויש בכך כמובן תרומה חשובה להבנת מידת ההרס שנגרם להתיישבות היהודית באזור ירושלים בעקבות דיכוי המרד על ידי הרומאים, נושא החורג מתחום מאמר זה. תופעה דומה קיימת גם בשועפט שמצפון לירושלים. שם נחשף יישוב יהודי שהקימו ככל הנראה השלטונות הרומיים לאחר שנת 70 לסה"נ. בשני האתרים התקיים היישוב היהודי עד מרד בר כוכבא. על האתר בשועפט ראו בר-נתן וסקלר-פרנס, יישוב יהודי.

112 בארי ולוי, ירושלים: קראון פלאזה, עמ' 208-210; בארי ולוי, ייצור קרמיקה בירושלים, עמ' 33-34.

113 אבו ריא, בית יוצר.

114 מתי כז, ז.

איור 3: מימין: כבשן לצריפת כלי בישול מן התקופה הרומית הקדומה באתר בנייני האומה (צילום: רון בארי). משמאל: שחזור הכבשן (איור: טניה קורנפלד)

מקוואות טוהרה

כאמור אחד המאפיינים של סביבות ירושלים הוא מקוואות טוהרה רבים הנמצאים ביישובים הכפריים ובחוות החקלאיות או פזורים בשטחים החקלאיים. באזור ירושלים נמצאו עד עתה קרוב לתשעים מקוואות טוהרה.¹¹⁵ מבחינת סוגי המקוואות ומיקומם במרחב עולה שחלקם נמצאים בבתי מגורים ואחרים הם מקוואות טוהרה ציבוריים. מספר בלתי מבוטל של מקוואות פזורים בשטח החקלאי ליד מתקנים חקלאיים: בתי בד או גתות, אחרים נמצאים סמוך למתקנים תעשייתיים, למשל כבשני חרס, או ליד מערות קבורה.¹¹⁶ תופעה זו של מקוואות טוהרה הסמוכים

115 לפירוט מקוואות הטוהרה באזור ירושלים ראו אדלר, הארכיאולוגיה של הטוהרה, עמ' 330-338; רייך, מקוואות טוהרה, עמ' 72-123, 281-291. אלה מקוואות טוהרה שנמצאו מחוץ לתחומה של העיר ירושלים. בעיר עצמה נמצאו עד עתה למעלה מ-160 מקוואות, ראו אדלר, שם; רייך, מקוואות טוהרה, עמ' 123-153, 292-295.
116 על מקוואות טוהרה בשטחים חקלאיים ראו מגן, קלנדיה, עמ' 43-45; אדלר, הארכיאולוגיה של הטוהרה, מפה 6; הנ"ל, הלכות טוהרה; רייך, מקוואות טוהרה, עמ' 253-256. על מקוואות טוהרה הסמוכים למערות קבורה ראו קלוזנר וזיסו, עיר הקברים, עמ' 16; אדלר, מקוואות ליד קברים; רייך (שם), עמ' 251-253.

איור 4: מקווה טוהרה באתר בנייני האומה, מול פתח הכבשן של שכבה V (צילום: רון בארי)

למערות קבורה או למתקנים לעיבוד תוצרת חקלאית מאפיינת רק את אזור יהודה, ובעיקר את סביבות ירושלים,¹¹⁷ וזמנה מימי בית שני ועד מרד בר כוכבא.¹¹⁸ מקוואות טוהרה נמצאו גם בסמיכות למתקנים חקלאיים והראשון שעמד על כך הוא רייך.¹¹⁹ התופעה מורה שמוצרי התעשייה החקלאית באתרים אלה נעשו בטוהרה. המקוואות שימשו את הפועלים, שטבלו ונטהרו לפני תחילת עבודתם כדי שיוכלו לייצר את היין והשמן בטוהרה,

117 שם; אדלר, מקוואות ליד קברים, עמ' 57-60; הנ"ל, הארכיאולוגיה של הטוהרה, מפות 6-7. מחוץ ליהודה נמצאו לעת עתה רק שני מקוואות בסמוך למתקנים חקלאיים: בגמלא שבגולן ובכפר עותנאי. על גמלא ראו עמית, המקוואות; בכפר עותנאי תאריכו של המקווה אינו ברור וייתכן שהוא שימש את האוכלוסייה השומרנית במהלך התקופה הרומית, ראו זיסו, טפר ועמית, מקוואות בכפר עותנאי. מקוואות טוהרה הסמוכים לבתי קברות התגלו מחוץ ליהודה רק בבית שערים והם מתוארכים לתקופה הרומית המאוחרת. ראו אדלר, מקוואות ליד קברים, עמ' 58.

118 בשומרון נתגלו בארבעה יישובים מקוואות טוהרה סמוך למתקנים חקלאיים המתוארכים לתקופה הרומית ועד לתקופה הביזנטית, אך הם נמצאים ביישובים שומרניים ושימשו את האוכלוסייה השומרנית. ראו מגן, השומרונים, עמ' 228-236.

119 רייך, מקוואות, עמ' 122-125; רייך, מקוואות טוהרה, עמ' 253-256.

איור 5: אתר בנייני האומה, שרידים מתקופת הבית השני (שכבה VIIb) המסודרים סביב בית המלאכה (מערה) של הקדר. ניתן להבחין שייצור כלי חרס התבצע כנגד כיוון השעון: (1) בור מים; (2) מקווה טוהרה; (3) בריכות מדורגות לסינון טין; (4) בריכה רדודה ליבוש עודפי מים מהטין המסונן; (5) פתח של בור מים שהוסב לחלל אחסון תת-קרקעי של טין לח; (6) "מערת הקדר", שבה נעשו כלי החרס. בחלל המערה ניתן להבחין במפולת של מבנה, שנועד לאחסון את כלי החרס הצרופים; (7) כבשן לצריפת כלי חרס; (8) קירות תמך לתיחום פסולת הכבשן; (9) מבנה מלבני גדול שנבנה מעל מכלול הייצור והביא לביטולו (שכבה VI). במרכז המבנה ניצבים בסיסי עמודים רבועים (אחד מהם נפגע מקו ניקוז מודרני). יתכן שהמבנה נועד לאחסון ולמכירה של כלי חרס. בסביבתו נמצאו מטבעות רבים מתקופת הבית השני (צילום: sky view)

כפי שמלמדים מקורות חז"ל.¹²⁰ הסבר נוסף שרייך מציע הוא שהמקוואות שימשו את הכוהנים שבאו לגתות ולבתי הבד כדי לגבות את תרומתם, וייתכן שנהגו לטבול במקווה לפני שקיבלו את התרומה כדי שלא יטמאו.¹²¹ יונתן אדלר מקשה על הסברו של רייך כיוון שלפי האמור בתורה בכמה מקומות אין הטובל מטומאתו ('טבול יום') נטהר מיד. עליו להמתין עד הערב להשלמת טהרתו: 'ורחץ במים וטמא עד הערב'.¹²² פועלים שטבלו במקוואות אלה נשארו אפוא טמאים כל אותו היום והיה עליהם לחכות עד למוחרת לפני שיכלו להתחיל את מלאכתם בטוהרה. כיוון שכך לא היה כל טעם לבנות מקוואות ליד המתקנים החקלאיים דווקא, שהרי הפועלים יכלו לטבול במקוואות שביישוביהם ולבוא למוחרת לאתר התעשייה במצב של טוהרה בלי שיצטרכו לטבול שוב.¹²³ מאותה סיבה אדלר גם אינו מקבל את הצעתו השנייה של רייך, שהרי גם הכוהנים, אם היו טמאים וטבלו, נותרו בטומאתם לאחר הטבילה עד הערב.

הפתרון לבעיה נעוץ לדעת אדלר בהבנה של המונח 'טבול יום' המופיע במקורות התנאיים. ממקורות חז"ל עולה שטומאתו של טבול יום קלה בהרבה משהייתה לפני שטבל, והוא מטמא רק מאכלים של תרומה ושל קודש, אך לא של חולין.¹²⁴ לכן לדעת אדלר המקוואות הנמצאים ליד המתקנים החקלאיים נועדו לטהר את הפועלים מטומאה חמורה ולהעלותם לדרגת טומאה קלה יותר של 'טבול יום', ובכך לאפשר להם לעסוק במלאכתם מיד לאחר עלייתם מן הטבילה.¹²⁵ אולם גם הצעה זו אינה מתיישבת עם מקורות אחרים, שמהם עולה שהיין והשמן באזור יהודה היו בחזקת טהורים לא רק לאוכלי חולין בטוהרה אלא גם לתרומה ולקודשים, דרגות קדושה גבוהה יותר. לדוגמה במשנה במסכת חגיגה (ג, ד): 'חומר בתרומה שביהודה נאמנים על טהרת יין ושמן כל ימות השנה ובשעת הגיתות והבדים אף על התרומה עברו הגיתות והבדים והביאו לו חבית של יין של תרומה לא יקבלנה ממנו אבל מניחה לגת הבאה ואם אמר לו הפרשתי לתוכה רביעית קדש נאמן'. ייצור היין והשמן נעשה אם כן בטוהרה גם לתרומה ולקודשים, והם היו בחזקת טוהרה כל זמן הייצור, וטבול יום לא יכול לעשותם.

במקום אחר במשנה חגיגה (ב, ו) נאמר: 'הטובל לחולין והוחזק לחולין אסור למעשר טבל למעשר והוחזק למעשר אסור לתרומה טבל לתרומה והוחזק לתרומה אסור לקדש טבל לקדש והוחזק לקדש אסור לחטאת טבל לחמור מותר לקל טבל ולא הוחזק כאילו לא טבל'. חשיבותו

120 הנה כמה מן המקורות: משנה, טהרות י, א-ג עוסקת בפועלי בית הבד שהם עם הארץ ואינם מקפידים על דיני הטוהרה. על בעל הבית לדאוג שיטבלו לפני עבודתם ושלא ייטמאו שנית במהלך העבודה. ראו בהרחבה אדלר, הלכות טוהרה.

121 רייך, מקוואות טוהרה, עמ' 255-256.

122 ויקרא טו, ה-כז; יא, כד-מ; יז, טו; כב, ו.

123 אדלר, הארכיאולוגיה של הטוהרה, עמ' 74-75.

124 משנה, טבול יום ב, ב, וראו גם תוספתא, טהרות א, ג (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 661): 'אחד טבול יום מטומאה חמורה ואחד טבול יום מטומאה קלה ואפילו טבול יום מן הזב ומן הזבה ומשאר הטמאות שבתורה הרי הן כטבול יום מן השרץ טבול יום וטמא מת בועל נדה עושה בית הבד'. ליברמן מציין שהגרסה בכתב יד וינה משובשת וצ"ל: 'טבול יום מטמא מת ובוועל נידה עושה [ב]בית הבד'. ראו ליברמן, תוספת ראשונים, ד, עמ' 50.

125 אדלר, הארכיאולוגיה של הטוהרה, עמ' 74.

של מקור זה לענייננו היא שהטבילה במקווה טוהרה לא נועדה רק להעביר אדם ממצב של טומאה למצב של טוהרה, אלא שגם בטוהרה יש דרגות שונות וגם אדם טהור נדרש לטבול במקווה. הטבילה במקווה טוהרה מועילה רק אם הייתה כוונה ברורה לטבילה לחולין או לדרגה גבוהה יותר.¹²⁶ כדי להבטיח שייצור השמן והיין יתאים גם לדרגות קדושה הגבוהות, תרומה וקודשים, שמרו בעלי הגתות ובתי הבד על תקן הטוהרה המחמיר ביותר, והפועלים שעסקו בייצור נדרשו לטבול גם אם היו טהורים. המקדש בירושלים צרך כמות נכבדה של שמן ושל יין. אלה שהובאו כנסכים עם הקרבנות, וחקלאי האזור הכינו את המוצרים בהתאם לדרישות ההלכה המחמירות של המקדש.

נוסף על מקוואות הטוהרה הסמוכים למתקני ייצור חקלאיים או תעשייתיים הוזכרו גם מעט מקוואות הסמוכים למערות קבורה, ואלה מעוררים תמיהה, שכן הן לפי המקרא הן לפי ההלכה של חז"ל כדי להיטהר מהטומאה שנגרמת מהמגע עם המת יש לעבור תהליך של היטהרות שנמשך שבעה ימים וכולל הזיית מי חטאת, שהם מים המעורבים באפר פרה אדומה ביום השלישי וביום השביעי, ולבסוף טבילה ביום השביעי.¹²⁷ במחקר יש כמה הצעות להבנת משמעות המקוואות הסמוכים למערות הקבורה. אסתר אשל הציעה שהדבר משקף את ההלכה המוזכרת בקטע ממגילה שנמצאה בקומראן ובמגילת המקדש, ולפיו אדם המבקש להיטהר מטומאת מת חייב לטבול שלוש פעמים: ביום הראשון, ביום השלישי וביום השביעי של ימי ההיטהרות.¹²⁸ לדעת איל רגב מקוואות אלה משקפים הקפדה על מה שהוא מכנה 'טוהרה לא-כוהנית', שאינה נזכרת בספרי המקרא או בספרות חז"ל.¹²⁹ זאב ספראי וחנה ספראי מעלים אפשרות שהיה מנהג עממי לטבול במקווה לאחר ביקור בבית קברות אף שלפי ההלכה הרשמית טבילה זו אינה מועילה לטהר אדם שנטמא בטומאת מת.¹³⁰ אדלר מציע להפריד בין הנטמאים מדרגה ראשונה – אלו שהיו במגע עם המת, לבין הנטמאים בדרגה שנייה – אלו שייתכן שבאו במגע עם הטמאים מן הדרגה הראשונה במהלך הלוויה. לאנשים שבאו במגע עם המת אכן לא תועיל טבילה במקווה הטוהרה סמוך למערת הקבורה. לעומת זאת הטמאים מדרגה שנייה אינם צריכים לעבור את כל תהליך הטוהרה של שבעה ימים ויכולים לטבול בו ביום ולהיטהר עד הערב.¹³¹

126 לפי משנה זו וגם לפי מקבילה בתוספתא (ג, ב [מהדורת ליברמן עמ' 386-387]) עולה שגם לטוהרה הקלה, אכילת חולין בטוהרה, יש צורך בכוונה. לעומת זאת בתלמוד הבבלי, לדעתו של רב נחמן, טוהרה לחולין אינה צריכה כוונה (חגיגה יח ע"ב – יט ע"א), וראו ספראי וספראי, מועד קטן וחגיגה, עמ' 286-291.

127 במדבר יט, יא-כב; ספרי במדבר, קכא (מהדורת הורביץ, עמ' 176).

128 אשל, היטהרות מטומאת המת, עמ' 3-10; הנ"ל, טקס טוהרה.

129 רגב, אינדוידואליזם; הנ"ל, טוהר לא-כוהני, עמ' 235-236.

130 ספראי וספראי, האם היו חכמים, עמ' 414-416.

131 אדלר, הארכיאולוגיה של הטוהרה, עמ' 105-107; הנ"ל, מקוואות ליד קברים, עמ' 69-73.

מחצבות

תופעה מיוחדת לאזור ירושלים היא המחצבות הרבות שנמצאו בו. המחצבות מרוכזות בעיקר באזור הצפוני של העיר, רבות מהן בשכונת סנהדריה, רחוב שמואל הנביא, שדרות חיים בר לב, רמת שלמה, ועד קלנדיה, המרוחקת תשעה קילומטרים מן העיר. בעבר נודע אזור סנהדריה בריכוזי המחצבות שבו, ולמרות הקשיים הן תוארכו בדרך כלל לתקופה החשמונאית או לתקופה הרומית הקדומה בשל הימצאותן באזורי מערות הקבורה החצובות המתוארכות גם הן לתקופה זו.¹³² החידוש של השנים האחרונות הוא בחשיפתן של כמה מחצבות צפונית לירושלים שתוארכו לתקופה החשמונאית או לתקופה ההרודיאנית על סמך חפירות ארכיאולוגיות.¹³³ לבד מתיארוך המחצבות, מספקות לנו חפירות אלה נתונים חדשים יוצאי דופן כגון טכניקת החציבה וכלי העבודה של החוצבים.

בשכונת סנהדריה נחפרו כמה מחצבות שתוארכו לתקופה החשמונאית ולתקופה הרומית הקדומה. אפשר למצוא בהן אבנים במגוון גדלים החל בקטנות ובינוניות, ששימשו לבנייה הפרטית,¹³⁴ וכלה בגדולות, ששימשו לבנייה הציבורית.¹³⁵ אחת מן המחצבות שהוזכרו גובלת בקצה הדרומי של קברי הסנהדרין, ובה נחשפו כמה יחידות חצובות במגוון גדלים במתכונת 'מחצבות חצר' קטנות על פי הטיפולוגיה של ספראי ואבי ששון.¹³⁶ המחצבה מתוארכת לתקופה הרומית הקדומה על סמך שברי חרסים מסוף המאה הראשונה לפסה"נ ועד המאה הראשונה לסה"נ שנמצאו בקרקעית המחצבה.¹³⁷ על פי תשלילי החציבה שנותרו בשטח נראה כי במחצבה זו נכרו וסותתו אבנים במגוון גדלים, בעיקר אבנים בינוניות (אורך: 0.6-0.8 מטר ואף מטר אחד; רוחב: 0.3-0.5 מטר רוחב; גובה: 0.17-0.42 מטר). לעומת זאת במחצבה סמוכה אפשר למצוא בעיקר אבנים גדולות, הקטנות שבהן אורכן 1.3-1.5 מטר ורוחבן 0.85 מטר, והגדולות אורכן עד 1.7 מטר ורוחבן 0.9 - 1.5 מטר. אבנים אלה נועדו ללא ספק לבנייה הממלכתית המונומנטלית בעיר.

מאפיין של חלק ממחצבות האבן שנחשפו בשנים האחרונות הוא אבני הענק המוכרות מן הבנייה הממלכתית ההרודיאנית במתחם הר הבית. ברמת שלמה שבכרס שועפט נחפרה מחצבה שהשתרעה על למעלה מחמישה דונמים, ובה נחצבו אבני ענק המאפיינות את הבנייה ההרודיאנית במתחם הר הבית. בשטח המחצבה אפשר להבחין בתשלילים שהותירו גושי האבן האדירים שנלקחו ממנה. האבנים באחד משטחי המחצבה מגיעות באורכן ל-7-11 מטרים וברוחבן

132 קלונר, סקר צפוני-מערבי, עמ' 34-35; קלונר וזיסו, עיר הקברים, עמ' 3-4.

133 שיאון ואחרים, מחצבות ושיטות חציבה; ששון, שיאון וברדה, חציבה ומחצבות; שיאון, רפיואנו וקוגן-זהבי, ירושלים ארוזי הבירה; שיאון ורפיואנו, ירושלים שמואל הנביא.

134 מזרחי, ירושלים ניסן בק.

135 בר-נתן, ירושלים סנהדריה; פינקלשטיין, ירושלים ניסן בק.

136 ספראי וששון, חציבה ומחצבות, עמ' 4.

137 בר-נתן, ירושלים סנהדריה.

ל-4 מטרים בממוצע.¹³⁸ מחצבות אלה היו שייכות ככל הנראה למערך של מחצבות ממלכתיות שהשתרעו בצפונה של העיר והמתוארכות לתקופה החשמונאית ובעיקר לתקופה ההרודיאנית והקשורות למפעלי הבנייה של המלך הורדוס.¹³⁹

רוב המחצבות שסיפקו אבנים למפעלי הבנייה הממלכתיים נמצאות מצפון לעיר, והן פרוסות מהאזור הסמוך לחומות העיר ועד מרחק של כמה קילומטרים מן העיר. הסיבה להקמת המחצבות מצפון לעיר היא המבנה הטופוגרפי של ירושלים ומיקומו של הר הבית. כידוע השלוחה של הר הבית מוקפת מדרונות טבעיים ממזרח, מדרום וממערב, שהיו מצריכים את שינוע האבנים המסיביות אל העיר בעליות חדות. מצפון לעומת זאת הטופוגרפיה נוחה יותר ומאפשרת מציאת דרכים נוחות אל הר הבית בירידה מתונה.¹⁴⁰

לצד מחצבות אבן הגיר היו מחצבות הקירטון. האבנים שנחצבו מהן שימשו להכנת כלי אבן וגלוסקמאות. השימוש בכלי אבן היה נפוץ מאוד בירושלים ובסביבתה. כלי אבן רבים נמצאו בחפירות ארכיאולוגיות שנערכו בעיר ובחפירות ובסקרים ארכיאולוגיים שנערכו בסביבותיה.¹⁴¹ הסיבה לשימוש בכלים אלה, למרות מחירם הגבוה ביחס למחירים של כלי חרס, קשורה לדיני טומאה וטוהרה.¹⁴² לפי ההלכה כלי חרס שנטמא אי-אפשר לטהר אך כלי אבן כלל אינם מקבלים טומאה,¹⁴³ לכן השימוש בהם הקל על האוכלוסייה היהודית, שהקפידה על שמירת דיני טומאה וטוהרה.

לעת עתה נתגלו באזור ירושלים שלוש מחצבות לייצור כלי אבן: בחזמא,¹⁴⁴ בתל אל פול¹⁴⁵ ובהר הצופים.¹⁴⁶ בג'בל מוכבר שברכס הר הזיתים נמצאה פסולת מובהקת של בית מלאכה רביעי.¹⁴⁷ מלאכת הייצור של כלי האבן והגלוסקמאות נעשתה ברובה במחצבות,¹⁴⁸ אולם התגלו עדויות לבתי מלאכה בעיר ירושלים עצמה.¹⁴⁹

138 זילברבוד וששון, מחצבה לאבני בניין; זילברבוד, מחצבה ברמת שלמה.

139 שם; שיאון ואחרים, מחצבות ושיטות חציבה, עמ' 46-47.

140 ורשבסקי ופרץ, הקמת מתחם, עמ' 17; ששון, שיאון וברדה, חציבה ומחצבות, עמ' 269.

141 למפת תפוצה של כלי האבן באזור ירושלים ראו מגן, תעשיית כלי האבן, עמ' 148-153; אדלר, הארכיאולוגיה של הטוהרה, מפות 9-10.

142 על הזיקה בין כלי האבן להקפדה על דיני טומאה וטוהרה ראו מגן, תעשיית כלי האבן, עמ' 138-147; רגב, טוהרה לא-כוהנית, עמ' 229-234. לעומת זאת ערערו כמה חוקרים על ההנחה שקשר בין השימוש בכלי אבן לבין ההקפדה על דיני טומאה וטוהרה. ראו קהיל, כלי אבן גיר, עמ' 223; מילר, כלי אבן.

143 לדוגמה משנה, אהלות ה, ה; שם, פרה ג, ב.

144 מגן, תעשיית כלי האבן, עמ' 5-17.

145 גיבסון, תל אל פול, עמ' 18.

146 עמית, זליגמן וזילברבוד, מחצבה; הנ"ל, ייצור כלי אבן.

147 בית מלאכה.

148 על ייצור כלי האבן ראו מגן, תעשיית כלי האבן; גיבסון, כלי אבן; עמית, ייצור כלי אבן.

149 קהיל, כלי אבן גיר, עמ' 190-274; רייך ושוקרון, ירושלים שער הרחמים. את שלב העיבוד האחרון של הגלוסקמה, העיטור, עשו האמנים בבית המלאכה בעיר, ראו רחמני, קטלוג, עמ' 3, 10.

שינויים בתפוסת היישובים בפריפריה של ירושלים

עיון במפת תפוסת היישובים באזור ירושלים בתקופת בית שני מלמד על עלייה מתמדת במספר היישובים מן התקופה הפרסית ועד לתקופה ההרודיאנית. כפי שראינו לעיל התקופה ההרודיאנית אומנם מאופיינת במספר שיא של אתרים בפריפריה של ירושלים בתקופת הבית השני, אולם תנופת הפיתוח של האזור החלה עוד בתקופה ההלניסטית, ובמהלכה נוסדו עשרות יישובים בפריפריה של ירושלים במקומות שלא היו מיושבים קודם לכן, בתקופה הפרסית. חלק ניכר מן היישובים היו למעשה חוות חקלאיות שתושביהן עסקו בגידול גפנים וזיתים ובעיבוד התוצרת החקלאית. הגידול במספר היישובים נמשך ביתר שאת גם בתקופה ההרודיאנית. למרות המגמה הכללית של עלייה במספר האתרים בתקופה זו, 16 אתרים מהתקופה ההלניסטית לא המשיכו להתקיים בה.¹⁵⁰ במרבית האתרים ידיעותינו מבוססות על סקרים ארכיאולוגיים, שמטבע הדברים הם מדויקים פחות ואינם מספקים לנו נתונים חשובים כגון סוג היישוב, גודלו או מתי בדיוק הוא הפסיק להתקיים. גם המידע מהסקרים מוגבל כיוון שאין לדעת על פיהם מה היה גודלו של כל יישוב ויישוב בתקופה נידונה, אם הפעילות בו צומצמה או הורחבה בתקופות השונות או אם השתנה אופייה. המידע והנתונים הללו הכרחיים בבואנו לדון בשאלה אם אכן אפשר להצביע על שינויים בדפוסי ההתיישבות במעבר מן התקופה החשמונאית לתקופה ההרודיאנית. משום כך התייחסתי תחילה לאתרים שבהם נערכה חפירה ארכיאולוגית. להשלמת התמונה הסתייעתי בסקרים הארכיאולוגיים.

בפסגת זאב נחשפה חווה חקלאית שנבנתה בתקופה החשמונאית וההתיישבות בה פסקה בסוף התקופה.¹⁵¹ בתל אל פול לא התקיים ככל הנראה יישוב בתקופה ההרודיאנית. בשכבה V המיוחסת לתקופה הרומית נמצאה כמות מעטה יחסית של חרסים מן התקופה הרומית, וייתכן שהיישוב התקיים זמן קצר, או שהיה מחנה צבאי רומי. בכל מקרה אי-אפשר להשוותו עם היישוב של שכבה IV, המתוארך לתקופה ההלניסטית המאוחרת.

עוד חווה חקלאית נחשפה בסמוך להר האדר, והיא מצוינת כאן אף שהיא נמצאת מעט מחוץ לפריפריה של ירושלים, שנסקרה במאמר זה. בית החווה כולל מבנה ובו חדרי מגורים, מחסנים וגת. לפי הממצא הקרמי המבנה נבנה בראשית המאה השנייה לפסה"נ והיה בשימוש עד המחצית הראשונה של המאה הראשונה לפסה"נ. מספר כלי החרס שנמצאו היה קטן ונראה שהמבנה ננטש בצורה מסודרת.¹⁵² בא-נבי צמוויל נחשף רובע מגורים מהתקופה ההלניסטית, והיישוב הפסיק להתקיים כנראה במחצית המאה הראשונה לפסה"נ.¹⁵³ שאר האתרים שלא אובחנה בהם פעילות בתקופה ההרודיאנית מרוכזים מצפון לירושלים והמידע עליהם מבוסס על סקר ירושלים ועל סקר בנימין.

150 מפה 2, אתרים: 11, 12, 22, 28, 30, 32, 37, 38, 41, 42, 46, 52, 59, 73, 76, 84.

151 שוקרון וסבריאגו, ירושלים פסגת זאב; גרינהוט, ההתיישבות הכפרית, עמ' 147-150.

152 דדון, הר אדר.

153 לדעת מגן ודדון האתר ננטש בימיו של אלכסנדר ינאי, ראו מגן ודדון, א-נבי צמוויל, עמ' 127-128.

באתרים אחרים אפשר להבחין בצמצום של היישוב במעבר מהתקופה החשמונאית להרודיאנית. כפי שראינו לעיל, בית החווה בקלנדיה נוסד בתקופה התלמיית ותושביו גידלו גפנים וייצרו יין. בשלהי ימי הבית השני הוסבה החווה למחצבה, ובית החווה שימש מגורים לעובדים ואורוות לבהמות המשא. ברכס שועפט (ח' א-ראס) נחשפה חווה חקלאית שנבנתה בתוך מבנה מתקופת הברזל ב. למבנה נוספו גתות, מתקנים חקלאיים ומגדלי הגנה. ייתכן שהאתר נפגע מרעש אדמה בשנת 31 לפסה"נ והמשיך להתקיים במתכונת מצומצמת.¹⁵⁴

כיצד אפשר להסביר את הפסקת פעילותם של חוות חקלאיות ושל יישובים שתושביהם עסקו בפעילות חקלאית? שאלה זו מחריפה לנוכח העובדה שלא היה באזור אירוע חמור כמו זה שהתרחש בזמן המרד והחורבן. אין בידנו עדויות לשינויים דמוגרפיים והאוכלוסייה שהתגוררה באזור המשיכה להיות יהודית ברובה הגדול, ועל כך מעידים מקוואות הטוהרה וכלי האבן המאפיינים את האוכלוסייה היהודית.

אחד המאפיינים של אזור ירושלים הוא המחצבות הרבות שנמצאו בו. המחצבות המתוארכות לתקופה ההרודיאנית ממוקמות בעיקר בחלקים הצפוניים של העיר, מקלנדיה שבצפון ועד סמוך לחומות העיר. וייתכן שחלק מהחוות החקלאיות ננטשו לטובת העיסוק במפעלי הבנייה, שראשיתם בימיו של הורדוס. טענה זו נתמכת במיקומם של מרבית האתרים מן התקופה ההלניסטית שאינם ממשיכים לתקופה ההרודיאנית (16 מתוך 22) מצפון לירושלים, סמוך לאזור המחצבות. יצחק מגן היה הראשון שעמד על תופעה זו בחפירת החווה החקלאית בקלנדיה, והוא מייחס את המחצבה באתר לפעילות שהחלה בימיו של הורדוס ונמשכה כמעט עד סוף תקופת בית שני, עד ימיו של אגריפס השני.¹⁵⁵

ירושלים בתקופתו של הורדוס עברה תנופת פיתוח אדירה ובכללה בניית מבנים ציבוריים ושלטוניים מרשימים ששינו לבלי הכר את פניה של העיר מן ההיבט האדריכלי. גולת הכותרת למפעלי הבנייה של הורדוס בירושלים הייתה בנייתו מחדש של המקדש אגב הכפלת שטחו של הר הבית.¹⁵⁶ תנופת בנייה אדירה זו ודאי הצריכה העסקתם של פועלים רבים בחציבת האבנים לבנייה ובבנייה עצמה.

לדברי יוסף בן מתתיהו החל הורדוס בשנה ה-18 למלכותו בבנייתו מחדש של המקדש.¹⁵⁷ לשם כך נדרשו אלפי פועלים ויוסף בן מתתיהו מוסר בשני מקומות את מספרם: 10,000 פועלים בתחילת העבודה,¹⁵⁸ ו-18,000 בסיומה, לאחר כשבועיים שנה, בימיו של אגריפס השני.¹⁵⁹ גם אם

154 און ורפיאנו, ירושלים ח' א-רס.

155 מגן, ארץ בנימין, עמ' 14.

156 יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים, אולמן, א, 401 (עמ' 161).

157 יוסף בן מתתיהו מוסר ידיעות סותרות ביחס לתחילת בניית בית המקדש בימי הורדוס. ב'מלחמת היהודים' נאמר שהעבודה החלה בשנת 15 למלכות הורדוס (שם). ואילו לפי 'קדמוניות היהודים' היא החלה בשנת 18 למלכות הורדוס. ראו יוסף בן מתתיהו, קדמוניות, שליט, טו, 380 (עמ' 198); ליון, בית המקדש.

158 יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים, אולמן, א, 401 (עמ' 161).

159 לדברי יוסף בן מתתיהו נמשכו עבודות בניית ההיכל עצמו שנה וחמישה חודשים (קדמוניות טו, 421 [תרגום שליט, עמ' 202]), בניית חלקים של מבנה המקדש והסטווים ארכה שמונה שנים (שם 420) ואילו בניית שאר חלקי הר

המספרים הללו מוגזמים ברור שהיה צורך בפועלים רבים שיחצבו את האבנים, באומנים שיכינו את הפריטים האדריכליים ובבנאים שיעסקו במלאכת הבנייה. מהיכן הגיעו בעלי המקצוע הרבים שנדרשו למלאכה זו? סביר להניח שחלקם הגיעו מהיישובים בפריפריה של ירושלים, ואולי זה ההסבר לנטישתם של היישובים בסוף התקופה ההלניסטית. ייתכן שהדבר אף גרם לא רק לנטישת היישובים אלא גם להגירה של חלק מהאוכלוסייה בפריפריה של ירושלים אל העיר. הגירה של אוכלוסייה כזאת יכולה להסביר את הכפלת שטחה של ירושלים בפרק זמן של כמאה שנים, מהתקופה החשמונאית ועד לתקופה ההרודיאנית. קשה להניח שגידול משמעותי כל כך בשטחה של העיר מבוסס רק על גידול טבעי של אוכלוסייתה.

כידוע בימי הבית השני היו לעיר ירושלים שלוש חומות. כך מספר יוסף בן מתתיהו בתיאור המפורט של העיר ערב המצור שהטיל עליה טיטוס.¹⁶⁰ את החומה הראשונה בנה אחד מן המלכים החשמונאים. את בניין החומה השנייה ייחסו רוב החוקרים למלך הורדוס,¹⁶¹ ובניית החומה השלישית החלה בימיו של אגריפס הראשון והיא הושלמה ערב המרד הגדול ברומאים.¹⁶² בעוד שלבנייתה של החומה השלישית מספק לנו יוסף בן מתתיהו הסבר, אין הוא מזכיר את הסיבה לבנייתה של החומה השנייה, והחומה השלישית נבנתה לדבריו כדי להקיף את השכונה החדשה, שנקראה בית זיתא, ולכלול אותה בתחומי העיר. שכונה זו הייתה ממוקמת על פיו מצפון להר הבית מול מצודת אנטוניה והייתה גרושת אוכלוסין.

מה הייתה הסיבה לבנייתה של החומה השנייה? רייד הציע לקשור בין פעולות הבנייה שהחלו בימיו של הורדוס לבין בנייתה של החומה השנייה. להערכתו עם תחילת מפעלי הבנייה הועברה אוכלוסייה רבה אל העיר ויושבה מצפון לה, וזו לא הייתה אפיזודה קצרת ימים. האנשים שהועברו נועדו לעבוד זמן ניכר בבניית הר הבית, ולכן צורפו אזורי מגוריהם אל העיר וסביבתם נבנתה החומה השנייה. לימים גם שטח זה שנוסף לעיר לא הספיק והצפיפות הגוברת ברובע זה בימיו של אגריפס הראשון היא שיצרה את הצורך בהרחבה נוספת, צפונה, ובבניית החומה השלישית.¹⁶³

עם זאת, למרות נטישת מקצת החוות החקלאיות או הכפרים, אנו רואים שהתקופה ההרודיאנית מתאפיינת בגידול מרשים במספר האתרים. אם אנו מביאים בחשבון את האתרים מהתקופה ההלניסטית שלא המשיכו להתקיים בתקופה ההרודיאנית הפער גדול עוד יותר: 43 אתרים, למעלה מארבעים אחוזים מכלל האתרים בתקופה זו נוסדו בתקופה ההרודיאנית. אפשר

הבית נמשכה עד ימיו של אגריפס השני (יוסף בן מתתיהו, קדמוניות, שליט, כ, 219 [עמ' 370]). לעומת זאת ביוחנן ב, כ נאמר שבניית המקדש ארכה 46 שנים. התמשכות הבנייה פרק זמן כה ארוך עולה גם מן ההיבט הארכיאולוגי, מחפירתם של רייד ושוקרון. ראו רייד ושוקרון, חפירות מתחת לרחוב; שוקרון, יסודות הכותל.

160 יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים, אולמן, ה, 136-159 (עמ' 457-459).

161 על החומות הראשונה והשנייה ראו לוין, ירושלים דיוקן, עמ' 105-111 והביבליוגרפיה הנזכרת שם.

162 יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים, אולמן, ה, 148-155 (עמ' 454-459).

163 רייד, מניין תושבי ירושלים, עמ' 79-80.

להסביר גידול מרשים זה בכך שאזור ירושלים היה למוקד משיכה גם מאזורים אחרים ביהודה וזאת בשל אפשרויות התעסוקה הרבות שנפתחו בפני תושבי הפריפריה הקרובה והרחוקה של ירושלים.

הפיתוח המואץ של ירושלים, שהחל בימיו של המלך הורדוס, גרם לשינויים דמוגרפיים משמעותיים בפריפריה של העיר. אפשרויות התעסוקה החדשות הקשורות במפעלי הבנייה המסיביים היו גורם משיכה לאוכלוסייה שהתגוררה בפריפריה של ירושלים ושעסקה עד אז בעיקר בחקלאות. מן המקורות ההיסטוריים ומהממצא הארכיאולוגי כאחד עולה שמפעלי בנייה אלה לא היו חד-פעמיים או קצרי מועד, אלא התקיימו למעלה משני דורות. הצורך בפועלים רבים לפרק זמן ארוך הביא להערכתי לכמה שינויים באזור ירושלים: (א) נטישת חוות חקלאיות וכפרים שעסקו בחקלאות, או שינוי ייעוד של חוות מחקלאות לחציבה. רוב האתרים שננטשו מצויים בצפונה של העיר באזורים שבהם מצויות המחצבות; (ב) גידול באוכלוסייתה של העיר ירושלים עקב הגירה מהפריפריה; (ג) גידול במספר היישובים בפריפריה של העיר עקב הגירה של אוכלוסייה מאזורים סמוכים ביהודה.